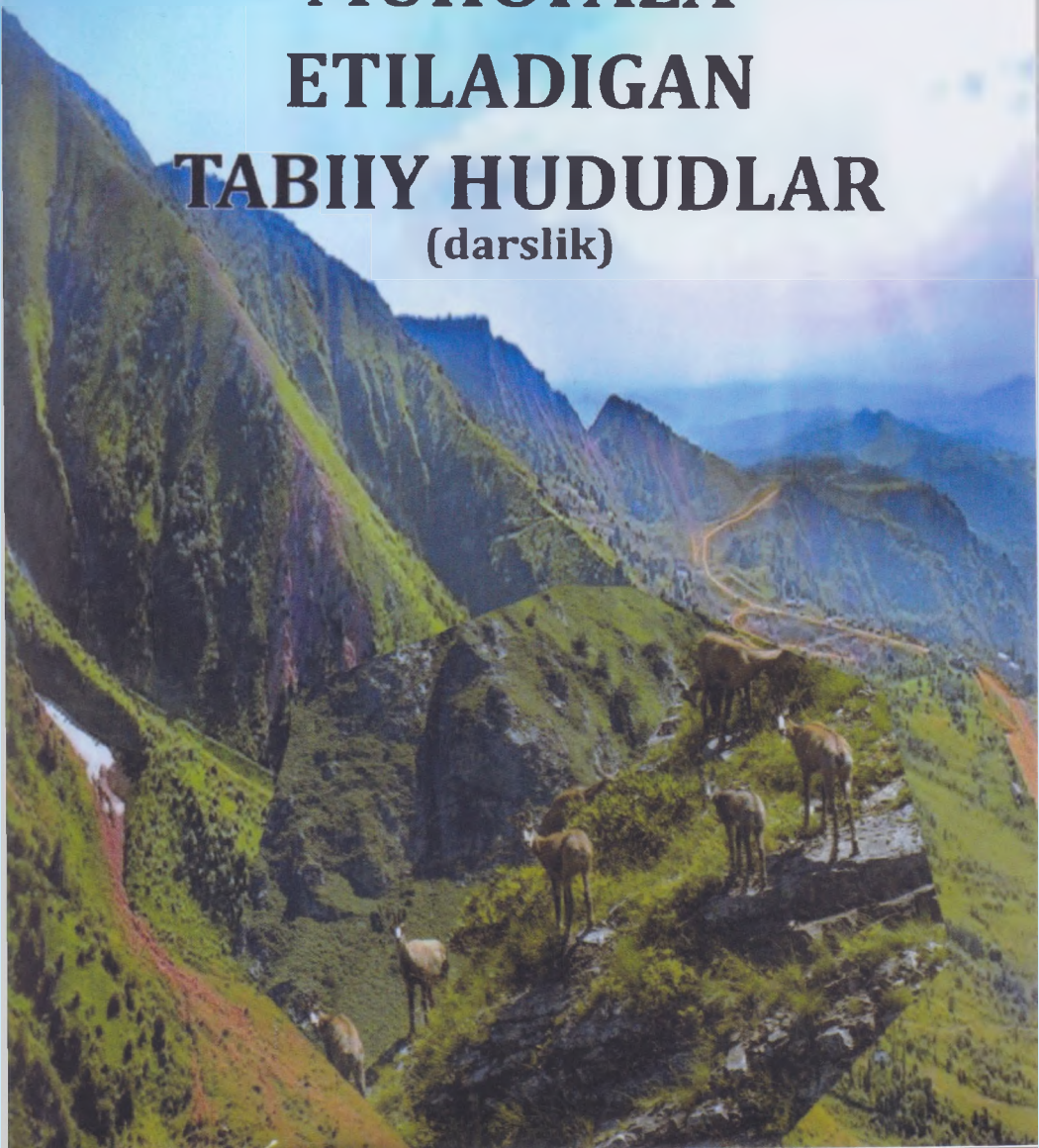

XODJIMATOV A.N., KARSHIBAEVA L.Q.,
MADRAXIMOVA Z.N., SATTAROV S.M., ZIKIROV I.Ya.

MUHOFAZA ETILADIGAN TABIY HUDUDLAR (darslik)

28.081 Ya 7

15ta

M-96 O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

NIZOMIY NOMIDAGI
TOSHKENT DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI

GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI

XODJIMATOV A.N., KARSHIBAeva L.Q.,
MADRAXIMOVA Z.N., SATTAROV S.M., ZIKIROV I.Ya.

MUHOFAZA ETILADIGAN TABIY HUDUDLAR

(darslik)

TOSHKENT-GULISTON – 2021

UDK: 371.03

KBK 28.081

M 96

Xodjimatov A.N., Karshibaeva L.Q., Madraximova Z.N., Sattarov S.M., Zikirov I.Ya. Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar. Darslik. T.-Guliston: «Ilm ziyo zakovat», 2021., 138 bet

Darslikda fanning nazariy asoslari, muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to'g'risidagi tushuncha va toifalari, joylanish xususiyatlari hamda uning landshaft-ekologik asoslari atroflicha yoritilgan.

Respublikadagi mavjud qo'riqxonalar, milliy tabiat bog'lari, ularning o'ziga xos xihatlan tavsiflangan.

Darslikda yana muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning vazifalari, ular faoliyatini takomillashtirish masalalariga ham alohida e'tibor berilgan. Ayniqsa, milliy tabiat bog'larining rekreatsiya va ekoturizm imkoniyatlaridan samarali foydalanishning ekologik-iqtisodiy jihatlarini keng tarzda bayon etilgan.

Mazkur darslik geografiya, biologiya, ekologiya va boshqa tegishli ta'lim yo'nalishi bakalavriyat talabalari, magistr'larga mo'ljallab yozilgan. Shuningdek, undan ta'limning turli jabhalarida faoliyat olib borayotgan o'qituvchilar va sohaga qiziquvchi boshqa mutaxassish vakillari ham foydalanishlari mumkin.

Ma'sul muharrir: **Asqar Nigmatov** – geografiya fanlari doktori, professor.

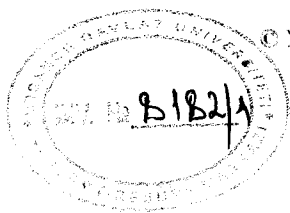
Taqrizchilar: **Quvondiq Yarashov** – SamDU Geografiya va tabiiy resurslar kafedrasi mudiri, dotsent, PhD.

Anvar Rasulov – Nizomiy nomidagi TDPU Geografiya va uni o'qitish metodikasi kafedrasi dotsent v.b., PhD.

Abror Yuldashov – Guliston davlat universiteti Tabiiy fanlar fakulteti dekani, geografiya fanlari nomzodi.

ISBN 978-9943-6326-3-9

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2021-yil 23-noyabrda 500-sonli qarori bilan nashr etildi.

© **XODJIMATOV A.N., KARSHIBAeva L.Q., MADRAXIMOVA Z.N., SATTAROV S.M., ZIKIROV I.Ya. – 2021**

© «Ilm ziyo zakovat» 2021

MUNDARIJA

KIRISH	5
I BOB. "MUHOFAZA ETILADIGAN TABIIY HUDUDLAR" FANINING NAZARIY ASOSLARI	
1.1. Fanning paydo bo'lishi, mazmun-mohiyati, tadqiqot ob'ekti va predmeti	7
1.2. "Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar" fanining ahamiyati, maqsadi va vazifalari	7
1.3. Muhofaza etiladigan tabiiy hududlarni tashkil etish tamoyillari	9
II BOB. MUHOFAZA ETILADIGAN TABIIY HUDUDLARNI O'RGANISH	
2.1. Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar: tushuncha, toifa va mohiyat	11
2.2. Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar (METH)ning joylashish hususiyatlari va uni takomillashtirish	20
2.3. O'zbekistonda muhofaza etiladigan tabiiy hududlar tuzilishini tashkil etishning landshaft-ekologik asoslari	23
III BOB. O'ZBEKISTON QO'RIQXONALARI VA MILLIY TABIAT BOG'LARINING TABIATNI MUHOFAZA QILISHDAGI O'RNI	
3.1. O'zbekistonning qo'riqxonalari	26
3.2. O'zbekistonning milliy tabiat bog'lari	32
3.3. Mintaqalardagi (Farg'ona vodiysi misolida) muhofaza etiladigan tabiiy hududlar. ularning hozirgi holati va kelajagi ..	39
IV BOB. MUHOFAZA ETILADIGAN TABIIY HUDUDLARNING ASOSIY VAZIFALARI VA ULAR FAOLIYATINI TAKOMILLASHTIRI	
4.1. Muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning asosiy vazifalari	44
4.2. Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar faoliyatini takomillashtirishning ekologik-iqtisodiy jihatlarini	50
4.3. Muhofaza etiladigan tabiiy hududlarga tutash (Parkent tumani misolida) mintaqalarning rekreatsiya va turizm imkoniyatlari ..	58

**V BOB. BIOLOGIK RESURSLARNI MUHOFAZA QILISHDA
O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI "QIZIL KITOB"NING
O'RNI**

5.1.	"Qizil kitob" to'g'risida.....	64
5.2.	O'zbekiston Respublikasi "Qizil kitobi"ga kiritilgan o'simlik va zamburug'lar.....	65
5.3.	O'zbekiston Respublikasi "Qizil kitobi"ga kiritilgan yo'q bo'lib ketgan va yo' bo'lib ketish xafvi ostidagi hayvonlar ro'yxati.....	88

**VI BOB. MUHOFAZA ETILADIGAN TABIIY
HUDUDLARDAN OQILONA FOYDALANISH**

6.1.	Landshaft to'g'risida umumiy tushuncha.....	112
6.2.	Landshaftdan foydalanish va muhofaza qilish.....	113
6.3.	Muhofaza etiladigan tabiiy hududlardan oqilona foydalanish bo'yicha xulosa va takliflar.....	118
	IZOHLI LUG'AT	123
	FOYDALANILGAN ADABIYOTLARI RO'YXATI	135

KIRISH

O'zbekiston tabiatining jozibadorligi bilan azaldan ko'plab dunyo xalqlari e'tiborini o'ziga tortib kelgan. Uning bepayon cho'lu-adirlari, serviqor tog'lari, zilol suvlari, yam-yashil dala bog'lari qancha-qancha ijod ahliga ilhom baxsh etgan. Endi ana shu go'zallikni asrab-avaylash hamda kelajak avlodlarga ham etkazishdadir. Shu bilan birga ana shu tabiat in'om etgan tuhfadani oqilona foydalanish ham bizning burchimiz ekanligini sira unitmaslik kerak.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev ta'kidlaganlaridek: **"...mamlakatimizning betakror tabiati, go'zal dam olish zonalari imkoniyatlaridan foydalanib, yangi turistik yo'nalishlar ochish mumkin"**

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev boshchiligida 2020 yil 6 martdagi atrof-muhitni asrash va chiqindilarni boshqarish tartibini takomillashtirish masalalariga bag'ishlangan yig'ilish o'tqazildi. Unda: 1) **muhofaza etiladigan tabiiy hudud (METH)lar maydonini kengaytirish;** 2) **"Qizil kitob"ga kiritilgan hayvonlarni ovlaganlik uchun jazoni kuchaytirish bo'yicha takliflar bildirilgan edi**¹. Shularni inobatga olib, mutaxassislarning taklifi bilan **"Janubiy Ustyurt milliy tabiat bog'i"** tashkil etildi. Bundan asosiy maqsad Ustyurt platosining janubidagi chink landshaftlari va boshqa tabiat komponentlarini majmuali saqlashdan iboratdir.

Aynan shu borada muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning (milliy tabiat bog'lari, qo'riqxonalarining ham ma'lum mintaqalardan cheklangan – foydalanishni yo'lga qo'yish mumkin) imkoniyatlari bisyor.

O'zbekistonda ana shunday muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning maydonini yanada kengaytirish uchun etarli asoslar mavjud. Bunday hududlar maydonining kengaytirilishi ona tabiatimizni asrash bilan birga aholi salomatligini tiklashi, bir so'z bilan aytganda sog'lom – barkamol avlodni voyaga etkazishda muhim ahamiyatga ega.

¹Uzbekiston Respublikasi Prezidenti Ш.М.Мирзиёевнинг Олий Мажлиси Мурожаатномаси / Халқ сўзи. 2017 йил 23 декабрь

²Халқ сўзи / 2020 йил 7 март.

Mazkur darslik mutlaqo yangi fanga bag'ishlangan bo'lib, uning bironta muqobil turdoshi yaratilmagan, mazkur ish bu borada ilk qadam hisoblanadi.

Shu bois undan nazariy – metodik jihatdan ayrim kamchiliklar bo'lishi tabiiy hol. Ushbuni inobatga olib, mualliflar drslik yuzasidan bildirilgan mulohazalrga avvaldan minnatdorchiilik bildiradilar va ularni keyingi nashlarda albatta inobatga oladilar.

I BOB. "MUHOFAZA ETILADIGAN TABIIY HUDUDLAR" FANINING NAZARIY ASOSLARI

1.1. Fanning paydo bo'lishi, mazmun-mohiyati, tadqiqot ob'ekti va predmeti

Inson o'zini tanibdiki, o'zi yashayotgan atrof-muhitning toza-ozodaligi uchun qayg'urib, uning bergan ne'matlarini asrab avaylashga urinib kelganligini inkor etib bo'lmaydi.

Ko'plab xalqlarda diniy e'tiqod tariqasida bo'lsa ham muqaddas qadamjoylar, vodiylar, o'rmonlar, buloqlar, ko'llar, g'orlar kabilar bo'lib, ularni hozirgi davrdagi METHning ilk kurtaklari deb tushunmoq lozim. Bulrdan tashqari tarixda o'tgan shoh va xonlarning "ov qilish maydonlari" ham bo'lganki, ularni hamisha jiddiy tarzda qo'riqlangan bo'lib, ularni hozirgi qo'riqxonalarining asosi deyish mumkin.

2003 yilda Durban shahri (Janubiy Afrika) da bo'lib o'tgan 5-Parklar kongressida qayd qilib o'tilganidek hozirda METH global tizimi sayyoramizning 11,5% ini qamrab olgan.

"Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar" tabiiy fanlar (xususan tabiiy geografiya, biologiya, ekologiya va boshqa) ta'lim yo'nalishlarining qator yo'nalishlarida alohida mavzu sifatida o'rganilgan bo'lsada, uning fan sifatida endigina namoyon bo'lishidan hali fanning nazariy asoslarini to'liq ishlab chiqilgan deb bo'lmaydi.

Fanning tadqiqot **ob'ekti** o'z nomidan kelib chiqqan holda METH hisoblanadi. Uning **predmeti** esa METHdan oqilona foydalanish va tabiatni saqlash, asrash, muhofaza qilishni tartibga solishdir.

1.2. "Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar" fanining ahamiyati, maqsadi va vazifalari

Insonning tabiatga ta'siri jadallik bilan avj olayotgan hozirgi davrga kelib, uning bevosita va bilvosita ta'siriga uchramagan tabiiy

hududlar (landshaftlar, geotizimlar, ekotizimlar) deyarli qolmadi desa, mubolag'a bo'lmaydi.

Nima bo'lganda ham inson tabiat oldidagi o'zining yuksak ma'suliyatini doimo his etib yashashi lozim. Chunki u Yer yuzasining talaygina hududlarida shunchalar o'zgarishlarga sabab bo'lgan-ki, endi inson o'sha joylar yoki butunlay ayrim tabiat mintaqalarining asl holatini faqatgina joylardagi tashkil etilgan muhofaza etiladigan tabiiy hududlardagina ko'rishi mumkin.

"Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar" fani ana shunday hududlarning bor go'zalligini asrash, ularning maydonini kengaytirish, uning barcha imkoniyatlari (ilmiy, estetik, tarbiyaviy, ijtimoiy, iqtisodiy, ekologik va b.) dan yanada samarali foydalanishning ilmiy asoslarini ishlab chiqishdan iboratdir.

Fanning asosiy maqsadi muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning barcha toifalari, ularni joylashish tamoyillari, ahamiyati to'g'risida bilimlar berishdir.

Mazkur fanning asosiy vazifalari:

- muhofaza etiladigan tabiiy hududlarni o'rganishning dolzarbligini aniqlash;

- ularning barcha toifa-turlarining nima maqsadda tashkil etilganligini chuqur tahlil qilish;

- muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning geografik-ekologik jihatlarini ilmiy o'rganish;

- muhofaza etiladigan tabiiy hududlardagi inson faoliyatining mohiyatini anglash;

- METH imkoniyatlaridan inson faoliyatida yanada kengroq foydalanishning ilmiy-me'yoriy andozalarini ishlab chiqish va b.

Yuqoridagi maqsad va vazifalarni echishda ushbu fan umumiy hamda qator xususiy fanlarning tadqiqot usullari (tizimli yondashuv, paleogeografik, landshaft-induksiya, landshaft-geokimyoviy, kartografik, balans (muvozanat), qiyosiy taqqoslash, matematik modellashirish, distansion) dan keng foydalanadi.

Ushbu fan o'z taraqqiyotida umumtabiiy, umumiqtisodiy geografik fanlar, xususan: "Landshaftshunoslik", "Geomorfologiya",

“Gidrologiya” “Iqlimshunoslik”, “Tuproqlar geografiyasi”, “Kartografiya”, “Rekreatsiya geografiyasi”, “Ekoturizm”, “Ekologiya”, “Tabiatni muhofaza qilish” kabi fanlar bilan o‘zaro aloqadorlikda bo‘ladi.

1.3. Muhofaza etiladigan tabiiy hududlarni tashkil etish tamoyillari

METHlarni tashkil etish ikkita asosiy yo‘nalishlardan iborat: **birinchisi** tabiiy resurslarni saqlash bo‘lsa, **ikkinchisi** insonni o‘rab turgan tabiiy muhitga ko‘maklashmoqdir. Ularning har ikkalasi ham tabiiy (ekologik) muvozanatning mutanosibligiga asoslanadi.

Tabiiy muvozanatni **vazifaviy (funktional)** quvatlash asosida geotizim (ekotizim) dagi ko‘plab elementlarni saqlash yoki optimallashtirish (ekotizimlarni muhit hosil qiluvchi komponentlari majmuasi) yotadi.

Ekotizimlarning oddiy xilma-xilligi va komponentlararo muvozanatini saqlashda, ularni quvvatlashda (ko‘maklashishda) asosiy og‘irlik **hududiylikka** tushadi.

Ekologik muvozanat uchta o‘zaro bog‘liq muvozanat jarayonlariga asoslanadi: “tabiat-inson” (keng ma‘noda) tizimidagi global munosabatlar; xo‘jalik va mahalliy ekotizimlar o‘rtasidagi mintaqaviy (regional) muvozanat; tabiiy hosilalarning ijtimoiy (sotsial) – ekologik jihatdan ishonchligini saqlash. Bunda, ekologik muvozanatning ham maqsadlilikini ko‘rinib turibdi.

METH hamisha qandaydir xo‘jalik maqsadlarda foydalanish uchun tashkil etilgan. Ammo, uni ko‘pincha iqtisodiy emas, balki hissiyotli tamoyillar asosida tashkil etilganligiga urg‘u beriladi.

METH tabiatdan foydalanish tizimining tarkibiy qismi bo‘lib, o‘ziga tabiiy resurslarning ma‘lum qismini birlashtirgan bo‘ladi. Ularning: 1) rekreatsiya resurslari, ya‘ni dam olish, inson salomatligini quvvatlovchi va tiklovchi omillar; 2) muhit yaratuvchi, qaysiki tabiiy muvozanatni ta‘minlovchi hamda qimmatli tabiiy resurslar va ob‘ektlarni saqlovchi mujassamlar.

METHni tashkil etilishi ko'p hollarda landschaft – zonallik tamoyillariga asoslanadi. Chunki “**har bir regionga – o'zining qo'riqxonasi**” tamoyili nazariy jihatdan etarlicha asoslanmagan.

METH, xususan milliy tabiat bog'lariga tushadigan antropogen yukni tartibga solishda ekologik, ruhiy (psixologik) va rejalashtirish jihatlariga alohida e'tibor berish lozim. Ana shularga asoslangan holda nafaqat milliy tabiat bog'lari, balki qo'riqxonalarining ma'lum qismlaridan qat'iy cheklangan tartibda rekreatsiya va ekoturizm maqsadlarda foydalanishni yo'lga qo'yilishi ham foydadan holi bo'lmaydi.

Tayanch iboralar:

Oqilona foydalanish, tabiatni saqlash, METH, toifa, ekotizim, hududiylik, tabiiy resurslar, qo'riqxonalar, antropogen yuk.

Nazorat uchun savollar:

1. METHga ta'rif bering.
2. Fanning tadqiqot ob'ekti va predmetiga izoh bering.
3. Fan o'z oldiga qanday maqsad va vazifalarni qo'ygan?
4. Ushbu fan qaysi fanlar bilan uzviy aloqada rivojlanadi?
5. METHni tashkil etishning qanday yo'nalishlari mavjud?
6. METHni tashkil etishdan maqsad nima?
7. METHlar ham tabiatdan foydalanishning tarkibiy qismiga kiradimi?
8. METHni tashkil etilishi qanday tamoiillarga asoslanadi?

II BOB. MUHOFAZA ETILADIGAN TABIIY HUDUDLARNI O'RGANISH

2.1. Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar: tushuncha, toifa va mohiyat

Yerning yoki suv kengliklari (akvatoriyalar) ning ustuvor **ekologik**, ilmiy, madaniy, estetik, rekreatsiya va sanitariya – sog'lomlashtirish ahamiyatiga molik bo'lgan, xo'jalik maqsadidagi doimiy yoki vaqtincha foydalanishdan to'liq yoki qisman chiqarilgan maydonlar **muhofaza etiladigan tabiiy hududlar** hisoblanadi.

Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar biologik, landshaft rang-barangligini ta'minlash va ekologik muvozanatni saqlab turish uchun mo'ljallangan yaxlit ekologik tizimni tashkil etadi.

Tabiiy ob'ektlar va majmualarni saqlab qolish, takror ko'paytirish va tiklash maqsadida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarda muhofaza qilish va foydalanish tartibi o'rnatiladi.

Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar (qonun, 3.12.2004) **belgilangan maqsadi va tartibiga qarab quyidagi toifalarga bo'linadi:**

- davlat qo'riqxonalari;
- majmua (landshaft) buyurtma qo'riqxonalari;
- tabiat bog'lari;
- davlat tabiat yodgorliklari;
- ayrim tabiiy ob'ektlar va majmualarni saqlab qolish, takror ko'paytirish va tiklash uchun mo'ljallangan hududlar;
- muhofaza etiladigan landshaftlar;
- ayrim tabiiy resurslarni boshqarish uchun mo'ljallangan hududlar.

Davlat qo'riqxonalari tabiiy ob'ektlar va majmualarni muhofaza qilishning qattiq rejniga ega bo'lgan asosiy ekologik tizimlar, o'simliklar va hayvonlarning irsiy fondini saqlab qolish hamda o'rganish uchun mo'ljallangan, umumdavlat ahamiyatiga molik muhofaza etiladigan tabiiy hududlardir.

Muhofaza etiladigan tabiiy hududlarni tashkil etish, muhofaza qilish va ulardan foydalanish sohasidagi davlat boshqaruvi O'zbekiston

МУХОБАДА ЭВЕНТАЛЫНГАН ТАБИИИ ХУДУСЛАР ТОЙФАЛАРЫ ВА МАЙДАНЛАРИ

I-тойфа МЭТХ

Далаат кўрүнмалары (га)	III-тойфа МЭТХ Табият бөлгери (га)	IV-тойфа МЭТХ Табият бөлгичлери (га)	Буюртма кўрүнмалар (га)
1. Экин	26 840	24 110	124
2. Ҳўра	17 752	506 941	1 000
3. Хўш	(80986) 78 986	2 436,4	96
4. Қишлоқ	10 311	21 687,5	1471,5
5. Сураон	23 802	3 938	39,2
6. Чоққал биосфера	24 706	1 447 143	22,2
Жами	(184397) 182397	2066248,9	8,5

II-тойфа МЭТХ

Мақсуда (ландшафт) буюртма кўрүнмалари	Биосфера резерватлари (га)
Ҳазратай* АМБ	68 717,8
Жами	42 952,81

- * Ховида 6 га далаат кўрүнмалари, 1 га мақсуда (ландшафт) буюртма кўрүнмалари, 6 га табият бөлги, 1 га мўлзий бөлги, 11 га табият дўрраничи, 2 га биосфера резервати, 12 га буюртма кўрүнмалари, 1 га Жўрион мақсуд индонимети майвуд.
- * Уларнинг умумий майдони 3 783 396,81 гектарни ташкил қилади. Мақсадландирилган 84 га Ермон хўралиги қорғоқлари мақсуд индонимети умумий майдони 11,44 млн гектарни ташкил қилади. Ўсимлик-чўлпонини сарфлаш бўлими буюртма МЭТХ тарихий умумий майдони 1063166,81 гектарни ташкил қилади.
- * Урмон хўралиги далаат кўрүнмалари ташкиротида Ушани, Зарфишон ва Устои-Чўққал далаат индонимети табият буюртма индонимети.
- * Далаат индонимети (ландшафт) буюртма кўрүнмалари - Катта гўлжага индонимети табият бөлги.
- * У-Абдуқодиқ Чечен Нурали* АЖ таъминотида Ушани-Чўққал далаат биосфера резерватини фойдаланиш қорғали.
- * Халқаро табиятнинг умумий мақсуд индонимети (МСОН) таъминоти бўлими I-V тойфа ва биосфера резерватлар таъминоти
- АЖХ таъминоти бўлими индонимети кўрүнмалари 8,5 га таъин қилинган.

IV-тойфа МЭТХ

Буюртма кўрүнмалар (га)	Жами
1. Арқасий	65 880
2. Давитқўй	30 000
3. Қорғалар	30 000
4. Сураон-Қишлоқ	280 802
5. Мўрали	244 469
6. Оқсар	15 420
7. Қарғиқўй	23 038
8. Қишлоқ	16 500
9. Ҳўра	40 000
10. Қумсураон	4 900
11. Хўра	11 300
12. Омонураон	1 515
Жами	802 911
У тойфа бўйича жами	16 572
	819 433

У тойфа бўйича жами	Жами
Миллий бөл	32,4
Дўррани	32,4

- VI-тойфа МЭТХ
- Урмон хўралиги индонимети кўрүнмалари
- 62 Урмон хўралиги
- 6 Урмон хўралиги
- 4 индонимети таъминоти
- 10 индонимети Ур. хўралиги.
- Жами**
- 11 441 523
- 11 441 523

Respublikasi Vazirlar Mahkamasi, mahalliy davlat hokimiyati tashkilotlari, shuningdek maxsus vakolatli davlat tashkilotlari tomonidan amalga oshiriladi*.

Davlat qo'riqxonalarining hududida har qanday faoliyat taqiqlanadi, ilmiy-tadqiqot faoliyati va atrof – tabiiy muhit monitoringini yuritish bundan mustasno. Davlat qo'riqxonalarida yong'inga qarshi tadbirlar o'tkazilishiga yo'l qo'yiladi.

Davlat qo'riqxonalari hududida hamda ularning qo'riqlanma mintaqalarida tirik organizimlarning yangi va kenja turlarini iqlimlashtirish maqsadida joylashtirish taqiqlanadi. Davlat qo'riqlarining yoki ular qaysi davlat tashkilotlarining tasarufida bo'lsa, shu davlat tashkilotlarining xodimi hisoblanmaydigan fuqarolarning davlat qo'riqxonalari hududida bo'lishiga ularda ana shu organlar yoki davlat qo'riqxonasi ma'muriyati bergan ruxsatnoma bo'lgan taqdirda yo'l qo'yiladi.

Majmua (landshaft) buyurtma qo'riqxonalari alohida ekologik qimmatga ega bo'lgan tabiiy ob'ektlar va majmualarni asl holatida saqlash uchun mo'ljallangan muhofaza etiladigan tabiiy hududlardir.

Majmua (landshaft) buyurtma qo'riqxonalari hududida har qanday faoliyat taqiqlanadi, ilmiy-tadqiqod, rekreatsiya faoliyati, atrof tabiiy muhit monitoringini yuritish, shuningdek pichan o'rish va chorva mollarini o'tlatish, yovvoyi o'simliklarni oziq-ovqat maqsadlari uchun, majmua (landshaft) buyurtma qo'riqxonalarining va mazkur qo'riqxonalarining qo'riqxonalar mintaqalarida yashovchi fuqarolarning o'z ehtiyojlari uchun yovvoyi holda o'sadigan o'simliklarning dorivor va texnik xom ashyosini tayyorlash (yig'ish) bundan mustasno.

Tabiat bog'lari alohida ekologik, madaniy va estetik qimmatga ega bo'lgan tabiiy ob'ektlar va majmualarning tabiatini muhofaza qilish yo'nalishidagi rekreatsiya, ilmiy va madaniy maqsadlarda saqlab qolish hamda ulardan foydalanish uchun mo'ljallangan muhofaza etiladigan tabiiy hududlardir. Ular milliy tabiat bog'lari va mahalliy ahamiyatga molik tabiat bog'lariga bo'linadi.

---

*Ўзбекистон Республикасининг "Мухофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида"ги қонуни. 3.12.2004

“Milliy bog” atamasi AQShda, qaysiki, XIX asrning ikkinchi yarmida alohida muhofaza qilinadigan hududlarning ushbu turi (Yellouston milliy bog’i – 1872 y.)ning paydo bo’lishi bilan bog’liq. Ularni tashkil etishning asosiy tamoyili, qimmatli tabiiy ob’ektlarni “millatning foydasi va farovonligi uchun” saqlashdan iborat bo’lgan.

Tabiat bog’larining hududida qo’riqxonaga aylantirilgan mintaqalar, rekreatsiya, xo’jalik maqsadida va boshqa tarzda foydalanish mintaqalari ajratiladi.

Aholini sog’lomlashtirish uchun sharoit bo’lgan taqdirda tabiat bog’larida kurort tabiiy hududlar uchun nazarda tutilgan tartibli kurort mintaqalar ajratib qo’yiladi.

Tabiat bog’lari mintaqalarning o’lchamlari va chegaralarini o’zgartirish tasarrufdagi davlat tashkiloti tomonidan, davlat ekologik ekspertizasi xulosasini inobatga olgan holda amalga oshiriladi.

Tabiat bog’larining qo’riqxonaga aylantirilgan mintaqalarida davlat qo’riqxonalarini uchun nazarda tutilgan tartib o’rnatiladi.

Tabiat bog’larining rekreatsiya mintaqalari tabiiy ob’ektlar va majmualarning holatiga qarab turli tartibli qismlarga bo’linishi mumkin.

Tabiat bog’larining xo’jalik maqsadida va boshqa tarzda foydalanish mintaqalarida aholining istiqomat qilishiga, yuridik va jismoniy shaxslarning tabiiy ob’ektlar va majmualarga zarar etkazmaydigan faoliyatiga yo’l qo’yiladi.

Tabiat bog’larining hududida quyidagilar taqiqlanadi:

- daraxt va butalarning kesish (parvarishlar yo’snidagi va sanitariya maqsadidagi kesish bundan mustasno);

- gidrologik va gidrogeologik tartibni o’zgartiradigan harakatlar;

- tuproq eroziyasini, o’simlik va hayvonlar dunyosining tanazzulini keltirib chiqaruvchi harakatlar;

- tabiat bog’larining faoliyati bilan bog’liq bo’lmagan yo’l va muhandislik – kommunikatsiya ishlarini amalga oshirish;

- chiqindilarni saqlash va ko’mish, oqova suvlarini oqizish;

- tirik organizmlarning yangi va kenja turlarini iqlimlashtirish maqsadida joylashtirish.

Shuningdek tabiat bog'larida tabiiy ob'ektlar va majmualarga zarar etkazish mumkin bo'lgan faoliyatlarning boshqa turlari ham tiklanishi yoki taqiqlanishi mumkin.

Davlat tabiat yodgorliklari noyob, o'rnini to'ldirib bo'lmaydigan, ekologik, ilmiy madaniy va estetik jihatdan qimmatli tabiat ob'ektlari bor muhofaza etiladigan tabiiy hududlardir. Davlat tabiat yodgorliklari quyidagi guruhlariga bo'linadi:

- tabiiy suv ob'ektlarini saqlab qolish uchun mo'ljallangan gidrologik (botqoq, ko'l, daryo, sharshara va boshqa) yodgorliklar;

- ayrim o'simliklarni saqlab qolish uchun mo'ljallangan botanik yodgorliklar;

- tabiiy yaralgan relief shakllarini saqlab qolish uchun mo'ljallangan geomorfologik yodgorliklar;

- qazilma ob'ektlarini saqlab qolish uchun mo'ljallangan paleontologik yodgorliklar;

- geologik va mineralogik hosilalarni saqlab qolish uchun mo'ljallangan geologik va mineralogik yodgorliklar.

Davlat tabiat yodgorliklari hududida ularning asralishiga xavf soladigan har qanday faoliyat taqiqlanadi.

Ayrim tabiiy ob'ektlar va majmualarni saqlab qolish, takror ko'paytirish va tiklash uchun mo'ljallangan hududlar buyurtma qo'riqxonalar, tabiiy pitomniklar va baliq xo'jaligi mintaqalari tariqasida tashkil etiladi.

Buyurtma qo'riqxonalar ayrim tabiat ob'ektlar va majmualarni saqlab qolish, takror ko'paytirish va tiklash uchun mo'ljallangan muhofaza etiladigan tabiiy hududlardir.

Buyurtma qo'riqxonalar quyidagi turlarga bo'linadi:

- o'simlik va hayvonlarning qimmatli, noyob va yo'qolib ketish xavfi ostida turgan turlarini, tirik organizmlarning ko'chib yurish yo'llarini saqlab qolish, takror ko'paytirish va tiklash uchun mo'ljallangan biologik (botanik, zoologik) buyurtma qo'riqxonalar;

- ayrim qazilma ob'ektlar va ularning majmualarini saqlab qolish uchun mo'ljallangan paleontologik buyurtma qo'riqxonalar;

- qimmatli suv ob'ektlarini saqlab qolish uchun mo'ljallangan gidrologik (botqoq, ko'l, daryo) buyurtma qo'riqxonalar;

- nodir geologik va mineralogik hosilalarni saqlovchi geologik va mineralogik buyurtma ko'riqxonalar.

Buyurtma qo'riqxonalar umumdavlat yoki mahalliy ahamiyatga molik bo'lishi mumkin.

Buyurtma qo'riqxonalar hududida, majmua (landshaft) buyurtma qo'riqxonalarini istisno etganda, ayrim tabiiy ob'ektlar va majmualarga zarar etkazishi mumkin bo'lgan har qanday faoliyat doimiy ravishda va vaqtincha cheklanadi yoki tugatiladi.

Tabiiy pitomniklar o'simlik va hayvonlarning ayrim turlariga zarur sharoit yaratish yo'li bilan ularni saqlab qolish, takror ko'paytirish va tiklash uchun mo'ljallangan, muhofaza etiladigan tabiiy hududlardir.

Tabiiy pitomnik qaysi o'simliklar va hayvonlar uchun mo'ljallangan bo'lsa, shu pitomnikning hududida shu o'simlik va hayvonlarning saqlab qolinishi, takror ko'paytirilishi va tiklanishiga xavf soladigan har qanday faoliyat taqiqlanadi.

Baliq xo'jaligi mintaqalari suv ob'ektlarini yoki ularning qismlarini o'z ichiga oladigan, noyob va yo'qolib ketish xavfi ostida turgan baliqlar va boshqa suv organizmlari turlarini saqlab qolish, takror ko'paytirish va tiklash uchun, shuningdek, baliq xo'jaligi ehtiyojlari uchun foydalaniladigan, muhofaza etiladigan tabiiy hududlardir.

Baliq xo'jaligi mintaqalarida baliqlar va boshqa suv organizmlarining saqlab qolinishi, takror ko'paytirilishi va tiklanishiga xavf soladigan har qanday faoliyat taqiqlanadi.

Muhofaza etiladigan landschaftlar kurort tabiiy hududlar, rekreatsiya mintaqalari, suvni muhofaza qilish mintaqalari, sohil bo'yi mintaqalari, suv ob'ektlarining sanitariya muhofazasi mintaqalari, er usti va er osti suvlarining hosil bo'lish mintaqalaridan iborat bo'ladi.

Kurort tabiiy hududlar va rekreatsiya mintaqalari. Davolash va sog'lomlashtirish xossalariga, mineral manbalarga, shifobaxsh balchiq qatlamlariga, qulay iqlim va boshqa sharoitlarga ega, muhofaza etiladigan tabiiy hududlar **kurort tabiiy hududlar** hisoblanadi. Turizm va aholining ommaviy dam olishini tashkil etish uchun qulay geografik

va iqlim sharoitlariga ega, muhofaza etiladigan tabiiy hududlar **rekreatsiya mintaqalari** hisoblanadi.

Kurort tabiiy hududlar uchta mintaqaga bo'linadi:

1) davolash xossalariga ega manbalar, shifobaxsh balchiq qatlamlari bor hududlar;

2) sanatoriylar, pansionatlar va dam olish uyining hududlari;

3) sanatoriylar, pansionatlar va dam olish uylariga tutash hududlar.

Rekreatsiya mintaqalari esa tabiiy ob'ektlar va majmualarning holatiga qarab turli tartibga ega maydonlarga bo'linishi mumkin.

Kurort tabiiy hududlar va rekreatsiya mintaqalarida insonning qo'plab xo'jalik faoliyatlari taqiqlanadi.

Suvni muhofaza qilish mintaqalari, sohil bo'yi mintaqalari, suv ob'ektlarining sanitariya muhofazali mintaqalari hamda er usti va er osti suvlarining hosil bo'lish mintaqalari daryolar, ko'llar, suv omborlari, kanallar, kollektorlar hamda boshqa suv ob'ektlarining o'zanlariga tutash muhofaza etiladigan tabiiy hududlardan iboratdir.

Suvni muhofaza qilish mintaqalari ifloslanish, bug'lanish, sayozlanishning oldini olish, eng maqbul suv tartibini saqlab turish maqsadida tashkil etiladi. Ushbu mintaqalar doirasida cheklangan xo'jalik faoliyati yuritishga yo'l qo'yiladi.

Ayrim tabiiy resurslarni boshqarish uchun mo'ljallangan hududlar jumlasiga o'rmon fondining eroziyaga qarshi barpo etilgan o'rmonlari, shahar o'rmonlari, shaharlarning, boshqa aholi maskanlari va sanoat markazlarining yashil mintaqalari atrofidagi o'rmonlar, alohida qimmatli o'rmonlar, yong'oqzorlar, mevali daraxtzorlar, ilmiy yoki tarixiy ahamiyatga moliko'rmonlar egallagan erlari, shuningdek ovchilik xo'jaliklarining o'simlik va hayvonot dunyosidan oqilona foydalanish uchun mo'ljallangan er maydonlaridan tashkil topadi.

Biosfera qo'riqxonalari bir qancha davlatlarda tashkil etilgan bo'lib, butun biosferadagi jarayonlarni o'rganish maqsadida tashkil etiladi. Hozir dunyoda YuNESKO dasturi bo'yicha tabiiy muhitda inson faoliyati ta'sirida ro'y berayotgan o'zgarishlarni muntazam kuzatish maqsadida 300 dan ortiq biosfera qo'riqxonalari tashkil etilgan (O'zbekistonda - 2 ta, Rossiyada - 1 ta).

Hozirda O'zbekistonda jami METH maydoni 9, 1 million gektardan oshdi. 2020 yilgacha mo'ljallangan loyiha dasturi bo'yicha METHni maydoni respublika hududining 9, 5 % ini ishg'ol etishi ko'zda tutilgan, 29 ta yangi MTEHni tashkil etish rejalashtirilgan. Mamlakatimizda hozirgi kunga kelib tabiiy qo'riqlanadigan hududlar qatorida 9 ta qo'riqxonalar, 2 ta milliy tabiat bog'i, 10 ta buyurtma 1 ta ekomarkaz hamda 5 ta tabiat yodgorligi majmualari faoliyat ko'rsatmoqda, 400 dan ortiq tabiatning noyob yodgorlik ob'ektlari hisobga olingan bo'lib, shundan 80 tagacha yaqini jonsiz tabiat unsurlaridir.

O'zbekiston hududida to'qay, cho'l, tog' landshaftlari ustuvor bo'lganligi tufayli qo'riqxonalarining aksariyati aynan shu hududlar tabiat majmualarini muhofaza qilish maqsadida tashkil etilgan.

Tog'li hududlarda 6 ta: Chotqol, Hisor, Zomin, Nurota, Kitob va Surxon qo'riqxonalari bo'lib, maydoni 2042,2 km² yoki muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning 9, 9 % ini, O'zbekistondagi qo'riqxonalar umumiy maydonining 94, 4% ini ishg'ol etadi.

Tekislik – to'qay qo'riqxonalar 2 ta: Baday-To'qay, Qizilqum va Zarafshon.

Zomin, Ugom-Chotqol, Zarafshon va Janubiy Ustyurt milliy tabiat bog'lari muhofaza etiladigan hududlar tizimidagi umumiy maydonning 30 % ini va qat'iy uzoq muddatli muhofazalanadigan hududlarning 74 % ini tashkil etadi.

Tog' qo'riqxonlari va ikkala milliy tabiat bog'lari ham G'arbiy Tyanshan va Pomir-Oloy tog' tizimlarining g'arbiy tarmoqlarida joylashgan.

Davlat tabiat buyurtmalari muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning yarmidan ortiq qismini (56 % yoki 11576 km²) ishg'ol etgan.

Tabiat buyurtmalarining to'rttasi suv-botqoqlik; to'rttasi tekislik (cho'l-dasht); ikkitasi esa past tog'liq hududlariga to'g'ri keladi.

2.2. Muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning joylashish hususiyatlari va uni fakomillashtirish

Sayyoramizdagi tiriklikning asosiy xususiyatlaridan biri xilma-xillikdir. Bu esa evolyusiya jarayonida tirik organizmlarning adaptogenezisi natijasida yuzaga kelgan. Hozirgi vaqtda olimlar tomonidan hayvonlarning 2 mln ga yaqin turi, 500 ming o'simlik turi, 100 mingdan ortiq zambrug'lar turi va 40 mingdan ortiq sodda hayvonlar turlari qayd etilgan. Bu raqamlar doimiy emas, chunki xar yili yangi turlar kashf etiladi*

O'zbekistonda hozirda o'simliklarning 4500 ga yaqin turi mavjud bo'lib, ularning 577 turi dorivor hisoblanadi. Respublikada hayvonot dunyosi vakillarining 662 turi yashaydi. Shulardan 97 turi o'txo'r hayvonlar, 424 turdagi qushlar, 58 turdagi sudralib yuruvchilar va 83 turi baliqlardan iborat. Hozirda o'simliklarning 301 turi, hayvonlarning esa 184 turlari (o'txo'rlarning 24 turi, qushlarning 48 turi, sudralib yuruvchilarning 10 turi, baliqlarning 18 turi, 78 turdagi umurtqasizlar) O'zbekiston Respublikasi "Qizil kitobi"ga kiritilgan*.

Biologik xilma-xillik, ayniqsa muhofaza etiladigan tabiiy hududlarda yanada samarali saqlanishi sir emas. O'zbekistonda bioxilma-xillikni saqlashda quyidagi 4 ta toifadagi muhofaza etiladigan tabiiy hududlar muhim rol o'ynaydi:

- davlat qo'riqxonalari;
- davlat milliy tabiat bog'lari;
- davlat buyurtmalari;
- davlat tabiat yodgorliklari.

Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar tizimida 9 ta davlat qo'riqxonasi, 2 ta milliy tabiat bog'lari, 11 ta davlat buyurtmalari mavjud bo'lib, umumiy muhofaza etiladigan hududlar maydoni 20 520 km², yoki Respublika hududining 4,6 foizini tashkil etadi(1-jadval).

* Хужамназаров Ў. ва бошқалар. Экология набарномаси. 2006. 9-сон. 22-б.

* Миллий маъруза. 2006. 85-90 – б.

Asosiy muhofaza etiladigan tabiiy hududlar tarmoqlari tarkibi va shakllanish dinamikasi*

METH toifalari	METH ning yillar bo'yicha soni o'zgarishi			Maydoni, km ²
	1980	1990	1999	
Qo'riqxonalar	3	10	9	2164
Milliy bog'lar	1	2	2	6061
Buyurtmalar	5	6	11	12186, 5
Tabiat yodgorliklari	0	1	3	34, 8

Qo'riqxonalar joylashishida ma'lum qonuniyatlar mavjud. Ular tekisliklarda tabiat mintaqalari (zonalari) tamoyilida, tog'li o'lkalarda esa lanshaftning balandlik mintaqalari tamoyili asosida joylashgan.

Mutaxassislar xulosasiga ko'ra qo'riqxonalar maydoni o'rta hisobda cho'l mintaqasi uchun 250 ming. ga, dashtda esa 10, 7 ming ga atrofida bo'lgani maqsadga muvofiq.

METH maydoni Respublikamizda salkam 5 % ni tashkil etgani holda bu ko'rsatkichni boshqa mamlakatlar bilan taqqoslasak: Litvada – 4 %, Latviyada – 5 %, Yaponiyada – 14 %, Angilyada – 9 %, Gollandiyada - 3,5 %, Germaniyada – 16 %, AQShda – 12 % dan ortiqni tashkil etadi. Mamlakatda barqaror ekologik-iqtisodiy rivojlanishga erishishda uning ekotizimlari bioxilma-xilligini saqlashda METHning ahamiyati katta. Mamlakat maydoniga nisbatan METH ulushi ortib borishi ekotizimlar barqarorligini oshishida muhim omil hisoblanadi.

O'zbekistondagi mavjud qo'riqxonalar yuqoridan ma'lum, asosan, tog'li hududlar va vodiy – to'qaylarida joylashgan. Cho'l-qum ekotizimlari qo'riqxonalar bilan etarli ta'minlanmagan. Maydoni katta va tuzilmasi murakkab gipsli (toshloq) cho'l-tekislik, voha, tog'oldi ekotizimlarda qo'riqxonalar deyarli yo'q.

* Крейцберг – Мухина Е.А. и др. Труды заповедников Узбекистана, Т. 2004, вып. 4-5., с.11.

METHni – muqobil joylashtirish va rivojlantirish ko'plab ekotizimlarda evolyutsion jarayonlarni me'yorida davom etishi va genetik xilma-xillikni saqlashida muhim ahamiyat kasb etadi. Shuni inobatga olib METH maydonini taklif etilayotgan yangi loyihalar asosida deyarli ikki martaga (10 %) kengaytirishni maqsadga muvofiq deb bilamiz.

2.3 O'zbekistonda muhofaza etiladigan tabiiy hududlar tizimini tashkil etishning landshaft-ekologik asoslari

O'zbekiston tabiati so'nggi ming yilliklar davomida inson tomonidan o'zlashtirib kelinmoqda. Shuning uchun o'lkada inson qo'li tegmagan, uning bevosita va bilvosita ta'siriga uchramagan ekotizimlar deyarli qolmagan. Bunday sharoitda METHlarni turli toifalarini makonda talablarini qondirish xususiyatlariga ko'ra joylashtirish muhim ahamiyatga ega. Respublikada METH tuzumini shunday tashkil etish kerakki, birinchidan tabiiy muhitning ekologik muvozanatini optimal saqlashga, ikkinchidan esa ular turli maqsadlar uchun (rekreatsiya, ekotizim va h.k.) foydalanishga qodir bo'lsin.

O'zbekistonda METHning optimal tizimini barpo qilishda quyidagi landshaft-ekologik asoslar va mezonlarni e'tiborga olish maqsadga muvofiqdir;

I. Ekotizimlarning o'ziga xos murakkab va shu birga yaxlit hosila sifatida ularning xususiyatlarini hisobga olish.

METH tizimini yaratishning dastlabki bosqichida geoekologik loyihalashtirish amalga oshiriladi. Bunda tabiiy, tabiiy-antropogen ekotizimlardan foydalanish va muhofaza qilish geotizimli yondashuv asosida amalga oshirish ko'zda tutiladi.

Geotizimli yondashuvning asosiy vazifasi, turli darajadagi ekotizimlarni agrotizimlar, urbotizimlar bilan o'zaro aloqasida shakllangan ekologik muvozanatni saqlashdir. Shunday qilib ma'lum hududda tashkil etilayotgan METH tizimi tabiat bilan jamiyatning barcha tizimlari faoliyatini nisbatan ixtilofsiz bo'lishi uchun zarur sharoitlarni yaratishi lozim

2. METH respublika hududida shakillangan cho'l, adir, tog' mintaqalarni barcha ekotizim turlari bo'yicha shakllanishi lozim. Chunki METH o'zlari joylashgan ekotizimlarni tarkibiy qismi sifatida yaxlitlikni (bir butunlikni) tashkil etadi va uning muhim xususiyatlarini o'zida aks ettiradi. Shuning uchun, har qanday METH atrofida uni ekotizimlar bilan bog'lab turuvchi qo'riqlanma (oraliq) sanitariya-himoya chegaralari (mintaqalari)ni tashkil etish maqbuldir. Bu chegaralar METHni salbiy antropogen ta'siridan himoya qilish bilan birga ekotizimning boshqa komponentlari va morfologik tuzilmasi yaratmalari bilan ham uzviy aloqadorlikni saqlash imkonini beradi.

3. METHni tanlashni optimal bo'lishi uchun respublika bo'yicha jadal va oddiy ravishda foydalanilayotgan erlar o'rtasidagi nisbatni o'rganish va hisobga olish, jadal ravishda o'zlashtirilgan hududlardagi noyob ob'ektlarning muhofazasi tez kunlarda amalga oshirilmasa, insonlarning xo'jalik faoliyati natijisida ular o'zlarining qimmatli xususiyatlarini yo'qotishi mumkin.

4. Noyob va qimmatli tabiiy hududlarni saqlash va muhofazasini tashkil etishda ulardan qanday maqsadlarda foydalanish mumkinligini aniqlash. Chunki har bir METHning hususiyatlari e'tiborga olinsa, tabiat muvozanatini saqlovchi ko'p faoliyatli METH tizimi yaratiladi.

5. Respublika hududida METH tizimi turli vazifalarni bajaruvchi METH, masalan: qo'riqxonasi, milliy tabiat bog'i, buyurtma qo'riqxonasi, davlat tabiat yodgorliklari va o'ziga xos tabiiy hududlardan iborat bo'lsagina ko'zlangan maqsad samarali bo'lishi. Yuqoridagi toifadagi METH respublikaning o'ziga xos ayrim xususiyatlarida tashkil etiladi. Demak, ular bir-biridan ancha uzoq masofada joylashishi tabiiy. Ularni birlashtirishda muhozaga olingan boshqa tabiiy hududlar o'ziga xos "ko'prik" vazifasini bajaradi.

6. METH tizimini barpo etishda ular maydonning optimal kattaligini e'tiborga olish. Chunki O'zbekiston hududidagi METHning yagona tizimi viloyatlar va tumanlar hududidagi METHdan tashkil topadi. Shuning uchun ular maydoni tumanlar va viloyatlar maydoniga bog'liq bo'ladi.

7. METH tizimini tashkil etishda hududdagi erdan foydalanish tuzilmasi xususiyatlarini inobatga olish. Chunki respublika hududidagi tabiiy majmualar tuzilmasi erdan foydalanish tuzilmasida aniq ifodalanadi.

METHni tashkil etishda yuqoridagi tamoyillar hisobga olinsa, madaniy ekotizimlarni shakllanishida va ularni iqtisodiy samaradorligini oshirishda, tabiiy resurslarni qayta tiklashda, ekotizimlarning noyob xususiyatlarini va insonlar hayoti uchun qulay tabiiy muhitni saqlashda ahamiyati ortadi

Tayanch iboralar:

Tabiiy ob'ektlar, tabiiy resurslarni boshqarish, baliq xo'jaligi mintaqalari, davlat qo'riqxonalari, davlat tabiat yodgorliklari, kurort tabiiy hududlar, majmua (landshaft) buyurtma qo'riqxonalari, muhofaza etiladigan landshaftlar, rekreatsiya mintaqalari, rekreatsiya, tabiat bog'lari, tabiiy pitomniklar

Nazorat uchun savollar:

1. Qanday hududlar muhofaza etiladigan tabiiy hududlar deb ataladi?
2. METHlarning qanday toifalarini bilasiz?
3. Qo'riqxonalarning joylashtirish tamoyilini tushuntirib bering.
4. Tog' hududlaridagi qo'riqxonalariga tavsif bering.
5. Tekisliklardagi qo'riqxonalariga tavsif bering
6. O'zbekiston milliy tabiat bog'lari to'g'risida gapirib bering
7. METHlarni tashkil etish nima uchun zarur?
8. METH hususan qo'riqxonalar va milliy tabiat bog'larining ekologik va ijtimoiy-iqtisodiy vazifalarini tushuntirib bering.
9. METH qanday ilmiy va tarbiyaviy vazifalarni bajaradi.
10. O'zbekistonning yana qaysi hududlarida qo'riqxonalar yoki boshqa toifadagi METH lar tashkil etish mumkin deb o'ylaysiz? Nima uchun?

III BOB. O'ZBEKISTON QO'RIQXONALARI VA MILLIY TABIAT BOG'LARINING TABIATNI MUHOFAZA QILISHDAGI O'RNI

3.1. O'zbekiston qo'riqxonalari

Chotqol tog'-o'rmon biosfera qo'riqxonasi. Toshkent viloyati hududida Chotqol tizmasining g'arbiy tarmoqlarida joylashgan bo'lib, ikkita alohida: Maydantol va Boshqizilsoy hududlaridan iborat. O'rmonli erlar maydoni 14088 ga yoki umumiy maydonning 39 % ini ishg'ol etgani holda, shuning 6959 ga i Maydantol, 7129 ga i esa Boshqizilsoy hududlariga to'g'ri keladi. O'rmon bilan bevosita qoplangan jami maydoni 8336 ga bo'lgani holda, archa o'rmonlari 3444, 7 ga ni tashkil etadi. Archa o'rmonlari asosan dengiz sathidan 1600 m dan 2400 m gacha balndliklarda o'sadi. Qo'riqxonada 7047 ga maydon o'tloqlar, 81 ga suv havzalari bilan band. Qo'riqxonada o'simliklar dunyosi 1168 turdan iborat. Hayvonot olami 221 turni tashkil etgani holda: qushlarning 168 turi, yana shuningdek sut emizuvchilar (44 tur), reptiliyalar, suv va quruqda yashovchilar va baliqlar mavjud. Tyanshan qo'ng'ir ayig'i, qor barsi, Menzibir sug'uri kabilar noyob turlardir. Qushlarning 23 turi ham noyob va alohida muhofazaga muhtoj turlar hisoblanadi. Qo'riqxonada umuman G'arbiy Tyanshan tog' ekotizimlarini saqlash va atrof-tabiiy muhit holati yuzasidan ekologik monitoringni amalga oshirish maqsadida tashkil etilgan. 1995 yili biosfera qo'riqxonalari tizimiga kiritilgan.

Hisor qo'riqxonasi Qashqadaryo viloyatining Yakkabog' va Shahrisabz tumanlari hududida, Hisor tizmasining g'arbiy tarmoqlarida joylashgan, 1983 yilda tashkil etilgan. Maydoni 80986 ga, shundan 12203 ga o'rmon, 27450 ga si o'tloqlar bilan band. Dengiz sathidan 4000 m dan baland bo'lgan xilma-xil baland tog' ekotizimlari mavjud. O'simliklarning 870 tur vakillari o'sadi. Ular ichida tog' va baland tog'larga xos noyob, kamyob va endemik o'simlik turlari talaygina. Bu hududda hayvonot olamining 253 turi yashaydi. Shulardan qor barsi, Tyanshan qo'ng'ir ayig'i, turkiston kalamushi va boshqalar O'zbekiston

“Qizil kitobi”ga kiritilgan. Qo‘riqxonada 2 turdagi baliqlar, 19 turdagi suvda va quruqlikda yashovchilar, 103 turdagi qushlar, 28 turdagi sut emizuvchilar yashaydi. Qushlarning 24 turi kamyob va noyob hisoblanadi. Qo‘riqxonada Hisor tizmasi tabiiy majmualari va ekotizimlarini saqlash maqsadida tashkil etilgan.

Zomin tog‘-o‘rmon qo‘riqxonasi. Jizzax viloyatining Zomin tumanida Turkiston tog‘ tizmasining shimolida joylashgan. 1926 yilda mazkur hududda O‘zbekistonda birinchi qo‘riqxonasi – Guralash tashkil etilgan; o‘tgan asrning 30-40-yillarida o‘rmon xo‘jaligi tarkibiga kiritilgan, 1960 yilda qayta tashkil topgan. Hozirda maydoni 26840 ga, shundan 22137 ga si o‘rmon bilan qoplangan. Qo‘riqxonasi hududida Turkiston tizmasining g‘arbiy yonbag‘rida: past, o‘rta va baland tog‘ mintaqalaridan iborat tog‘ zanjiri yaqqol namoyon bo‘ladi. Balandlik dengiz sathidan 1760 m dan 3500 m gacha o‘zgaradi. Hududning janubiy qismi Turkiston tizmasining tik yonbag‘ri bo‘lib, chuqur daralar bilan o‘yilgan. Shimoliy qism – nisbatan yotiq, terrasali relef bo‘lib, qalin mergel, lyossimon jinslar bilan qoplangan.

Qo‘riqxonasi hududidan Zomin va Sangzor daryolari irmoqlari Kulsoy va Guralashsoylar oqib o‘tadi. Hududga yiliga o‘rtacha 405 mm yog‘in yog‘adi, mutloq yuqori harorat + 33 °C (iyul, avgust), dekabrda – 34 °C gacha pasayishi mumkin. Zomin qo‘riqxonasida o‘simliklarning 70 oilasiga mansub turi O‘zbekiston Respublikasi Qizil kitobiga kiritilgan, 48 tur – Turkiston tog‘ tizmasi g‘arbiy qismi endemiklaridir. Shifobaxsh o‘simliklarning 20 dan ortiq, manzaralilarning 15 dan ortiq, xo‘jalik nuqtai nazaridan qimmatli o‘simliklarning o‘nlab turlari uchraydi.

Qo‘riqxonasi hududida uch turdagi archa o‘sadi: Zarafshon, Turkiston va yarimsharsimon. Yonbag‘irlarning yuqori qismida yarimsharsimon archa Turkiston archasi bilan aralash holda o‘ssa, pastki qismlarda Zarafshon archasi o‘sadi. Hayvonot olami juda xilma-xil. Sut emizuvchilarning 40 ga yaqin turlari yashaydi, qushlarning esa 132 turi. Archa mintaqasi, ayniqsa, qushlarga boy. Hayvonlardan: bo‘ri, to‘ng‘iz, quyon, sibir tog‘ echkisi, Tyanshan qo‘ng‘ir ayig‘i qimmatli hisoblanadi, ularning ko‘plari Qizil kitobdan joy egallashgan.

Qo'riqxonaga u erdagi archa o'rmonlari holatini hamda ular bilan bog'liqlikdagi hayvonot olamini muhofaza qilish va ilmiy tadqiqotlar maqsadida tashkil etilgan.

Nurota tog'-yong'oqzor qo'riqxonasi. Jizzax viloyatining Forish tumanida Nurota tog' tizmasining shimoliy yonbag'irida joylashgan bo'lib, 1975 yilda tashkil etilgan.

Qo'riqxonaga maydoni 17752 ga, shundan 2529 ga i o'rmon bilan qoplangan. Hudud tog'li relefdan iborat bo'lib, dengiz sathidan 400 m dan 2100 m gacha balandlikkacha o'zgaradi, eng baland nuqtasi Hayotboshi cho'qqisi (2169 m) hisoblanadi. Qo'riqxonaga hududidan bir qancha katta va kichik soylar oqib o'tadi. Yillik o'rtacha yog'in 400 mm atrofida, yozgi eng yuqori harorat 43 °C, yanvarda esa - 30 °C gacha tushadi. Tuproqlari qora - bo'z tuproqlardan jigarrang tog'-o'rmon tuproqlargacha o'zgaradi. O'simliklari o'ziga xos bo'lib, 660-900 (27 endemik) tur uchraydi. Zarafshon archasi, astragal kabilar noyob hisoblanadi. Daraxtsimonlar ko'proq soylarning qayirlarida o'sadi. Hududda o'rmon tashkil etuvchi asosiy daraxt turi - grek yong'og'idir. Yana shuningdek olma, o'rik, olxo'rining yovvoyi turlari, tut, tol, terak, qayrag'och kabilarni ham uchratish mumkin. Toshloq yonbag'irlarda pista va Buxoro bodomi o'sadi. Efimer va efimeroid o'simliklar tog' oldi hududlarda keng tarqalgan bo'lib, suv ayrig'ich mintaqasigacha ko'tarilgan.

Hayvonot olami tarkibida 183 tur uchraydi. Ular ichida Seversov qo'yi, qo'ng'ir qarg'a, kobra iloni va boshqalar O'zbekiston Respublikasi Qizil kitobiga kiritilgan. Nurota tog' tizmasi orqali qushlar migratsiya yo'lining asosiylaridan biri o'tadi. Qo'riqxonaga grek yong'og'ining xilma-xil turlari genofondini saqlash va tabiatni muhofaza qilish Xalqaro ittifoqi (MSOP)ning Qizil kitobidan joy olgan dunyodagi yagona Seversov qo'yi populyatsiyalarini muhofaza qilish maqsadida tashkil etilgan.

Surxon davlat qo'riqxonasi. Surxandaryo viloyati Sherobod tumanining shimoli-g'arbida joylashgan bo'lib, ikkita alohida maydonlar: Orolpayg'ambar oroli hamda Ko'hitang tog' tizmasining sharqiy yonbag'iridan iborat.

Orolpayg'ambar qismi maydoni 3092 ga dan iborat bo'lib, 1971 yilda vodiy – to'qay ekotizimlari va buxoro bug'usini saqlash maqsadida tashkil etilgan edi. Hozirda orol chegara qo'shinlari ixtiyoriga berilgan. 1987 yil Ko'xitang davlat buyurtmasi Orolpayg'ambar qo'riqxonasi bilan birlashtirilib Surxon qo'riqxonasi tashkil etildi. Umumiy maydoni 24554 ga. Ko'hitang qismi uchun tog'-o'rmon ekotizimlari xarakterli. Uning hududi Pomir-Oloy tog' tizimidagi Hisor tizmasining janubi – g'arbiy tarmoqlarida joylashgani holda dengiz sathidan 1500 m dan 3157 m gacha ko'tarilgan. Hudud umuman shimoli-g'arbdan janubi-sharqqa pasayib boradi. Yuqori g'arbiy chegarasi Turkmaniston davlat chegarasi hisoblanadi.

Qo'riqxonada ko'plab doimiy va vaqtinchalik oqib o'tuvchi gidrotarmoqlar mavjud. Ulardan eng yirigi Laylakkon bo'lib, qo'riqxonada shimoliy chegarasidan boshlanib, uni kesib o'tib, Boysun tumani Xatan qishlog'iga past tog' adirlari orqali chiqadi. Ko'hitang subtropik iqlimda joylashgan. Kishki o'rtacha harorat balandliklarga qarab +2, +3, +5 °C ga o'zgarsa, mutloq eng yuqori harorat yozda 32 – 52 °C ga etishi mumkin. Yog'in asosan yomg'ir tarzida bo'lib, qor dekabrning ikkinchi yarmidan fevralgacha saqlanishi mumkin.

Qo'riqxonada florasi boy – 578 turdan ortiq. Ko'hitangdagi o'simliklarning ko'plari noyob hisoblanib, faqat shu hududdagina uchraydi. Ularning 23 turi O'zbekiston Respublikasi Qizil kitobidan joy egallagan. O'simlik dunyosi balandlik bo'yicha to'rtta mintaqada tashkil etgan:

- tog' chala cho'llar mintaqasi;
- tog' chala savannalar mintaqasi;
- tog' archazorlar mintaqasi;
- dasht mintaqasi.

O'rmon, o'tloq, dasht, va boshqalar 16620 ga (67, 7 %), qolgan 7839 ga (31, 9) toshloq va qoyalardan iborat (V.Lim va boshqalar, 2005).

O'rmon bilan qoplangan maydonlar 9288 ga yoki hududning 37, 8% ini egallaydi. O'rmon hosil qiluvchi tur asosan Zarafshon archasi hisoblanadi.

Hayvonot olami 290 tur qushlar va 37 tur sut emizuvchilardan iborat. Baliqlarning bir turi, suvda va quruqda yashovchilarning 2 turi, reptiliyalarning 26 turi, qushlarning 74, sut emizuvchilarning 23 turini Ko'hitang hududida uchratish mumkin. Ularning ko'plari Qizil kitob varaqalarida o'z o'rniga ega. Qo'riqxonaga Ko'hitang tizmasi tog' ekotizimlarini saqlash maqsadida tashkil etilgan.

Kitob davlat geologik qo'riqxonasi. Qashqadaryo viloyatining Kitob tumanida Zarafshon tizmasining janubi – g'arbiy tarmoqlarida Jinnidaryoning chap sohilida joylashgan. Maydoni 5378 ga bo'lib, tog' reifidan iborat. Hududning dengiz sathidan mutloq balandligi 1300 m dan 2650 m gacha ko'tarilgan, 1979 yilda tashkil topgan. Qo'riqxonaga hududida: Obi-Safit, Xo'jaqo'rg'on, Zanziyaban, Novabak, Ko'shnov, Qizilolma, Kula, Jarshafi, Tushlik kabi o'z go'zalliklari va manzaralariga ega takrorlanmas tog' daralari mavjud. Hududdan Qorasuv va Shirdapqisoy daryolari oqib o'tadi.

Qo'riqxonaga hududi paleozoy dengiz yotqiziqlari bilan qoplangan. Unda ko'plab organik qazilmalarning noyob turlarini uchratish mumkin. Yer tarixiga oid paleontologik – stratigrafik ob'ektlar tadqiqot qilinadi. Hozirda shunday yodgorliklarga mansub 504 tur aniqlangan.

Hududda 800 tur o'simliklar o'sadi. Shulardan 19 turi G'arbiy Hisor endemiklari hisoblanadi. O'rmon hosil qiluvchi asosiy o'simlik – Zarafshon archasidir. Shuningdek yana ko'plab boshqa daraxt turlarini ham uchratish mumkin. Daraxtsimon butalarning 60 dan ortiq turi uchraydi. Manzaralilarning 300 turini uchratish mumkin. O'simliklarning 280 turi xalq tabobatida keng qo'llaniladi, 22 turi esa Respublika Qizil kitobiga kiritilgan.

Qo'riqxonaga hayvonot olami boy, qiziq va o'ziga xosdir. Faunasi 486 turni o'z ichiga oladi. Kapalaklarning 80 turi, umurtqali hayvonlarning jami 168 turi mavjud bo'lib, shulardan 10 turi O'zbekiston Respublikasi Qizil kitobiga kiritilgan.

Qo'riqxonaga paleontologik-stratigrafik ob'ektlarni saqlash va o'rganish maqsadida tashkil etilgan.

Baday-To'qay davlat qo'riqxonasi. Quyi Amudaryoning o'ng sohilida Qoraqalpog'iston Respublikasining Beruniy va Kegeyli

tumanlari hududida joylashgan, maydoni 6462 ga, 70 % maydoni to'qay o'simliklari bilan qoplangan, 1971 yilda tashkil etilgan.

Iqlimida qish ancha davomiyligi va O'zbekistondagi eng past xaroratligi bilan farqlanadi. Qor qoplami doimiy emas. Harorat yozda +44 +45 °C darajadan, qishda - 30 °C gacha o'zgaradi. Yog'imning yillik o'rtacha miqdori 100 mm dan ortmaydi, uning 40 % i bahor mavsumiga to'g'ri keladi. Maydoni nisbatan kichik bo'lgani bilan biologik resurslarga ancha boy. O'simliklarning 103 turi mavjud, hayvonot olaminiki 160 turdan ortiq. Xususan qushlarning 91, sut emizuvchilarning 15, baliqlarning ham 15 turi hayot kechiradi. 1970 yillarning oxiridan boshlab Buxoro bug'usini qayta tiklash bilan ham shug'ullaniladi. Orol dengizining qurishi, Amudaryo suvining kamayishi oqibatida o'simliklar ancha degradatsiyaga uchragan.

Qo'riqxonaga asosan Amudaryo oqimining o'zgarishi sharoitida to'qay o'rmonlari va hayvonot dunyosining saqlash maqsadida tashkil etilgan.

Zarafshon davlat qo'riqxonasi. Samarqand viloyatining Bulung'ur va Jomboy tumanlari hududida Zarafshon daryosi sohillarida 47 km masofadagi vodiy-qayirida joylashgan. U 1975 yilda tashkil etilgan. Maydoni 2352 ga dan iborat bo'lib, shuning 6680 ga si o'rmon bilan qoplangan o'simliklar dunyosining 308 turdagi namoyondalari uchraydi. O'rmon hosil qiluvchi daraxt, butalar 18 turdan iboratdir. Turong'il, jiyda, tol, maymunjon va chakanda (oblepixa) tabiiy holda o'sadi. Hudud O'zbekistonda chakanda tekislikda o'sadigan yagona joy hisoblanadi.

Tabiiy oziqaning nisbatan boyligi ko'plab hayvon va qushlar uchun makon hisoblanadi. Hayvonlarning 359 turi uchratilsa, yilning turli mavsumlarida 160 turdan ortiq qushlarni ko'rish mumkin. Tulki, quyon, Zarafshon tustovuqlari ancha va nazoratga olingan. Qo'riqxonada asosan muhofazaga olingan turlar: chakanda o'simligi va Zarafshon tustovug'i hisoblanadi. Hozirda qo'riqxonada Zarafshon tustovug'ining soni 5000 dan ortdi (1978 yilda 2000 tadan ortig'i hisobga olingan edi) hongul soni 30 tadan ortdi, noyob turlar 32 ta.

Qo'riqxonaning asosiy maqsadi ham Zarafshon daryosining o'rtta oqimidagi to'qay majmualari va kamyob zarafshon tustovug'i turini saqlash va tiklash. Hozirda Buxoro bug'usini ko'paytirish borasida ishlar olib borilmoqda.

Qizilqum davlat qo'riqxonasi. 1971 yilda tashkil etilgan bo'lib Buxoro viloyatining Romitan va Xorazm viloyatining Do'stlik tumanlari hududida joylashgan. Maydoni 10311 ga, shundan 5144 ga i o'rmon, 6964 ga i qumli cho'l, 3177 ga i Amudaryo qayiriga to'g'ri keladi (30 km), 160 turdagi o'simliklarni uchratish mumkin: oqsaksovul, turang'il, tol, qandim, miduza, bosh juzg'uni, cho'llarga hos o't o'simliklari o'sadi. Taqir tuproqlarda yantoq, qora saksovul kabilar, allyuvial – botqoq tuproqlarda qamishsimonlar uchraydi. Hayvonot olamida daryo vodiysi va qumli – cho'l hududlari xilma-xilligi bilan ajralib turadi. Qushlarning 197 turi, sut emizuvchilarning 37, reptiliyalarning 23 turi mavjud. Qumliklarda qisman jayron, ko'proq dasht mushugi, quyon, to'ng'iz, tulki va bo'ri yashaydi. Amudaryo tustovug'i alohida qimmatga ega, yana ko'p qushlarga boy (burgut). Asosiy muhofaza hayvoni shu joyga xos Buxoro bug'usi bo'lib, ular soni qo'riqxonaga tashkil etilgandan buyon 10 martadan ortiqqa ko'paydi. Qo'riqxonaga qumli cho'l ekotizimlari, Amudaryoning quyi oqimidagi to'qay o'rmonlari va hayvonot olamini muhofaza qilish maqsadida tashkil etilgan.

3.2. O'zbekistonning milliy tabiat bog'lari

Ugom-Chotqol milliy tabiat bog'i. Toshkent viloyati hududida Bo'stonliq va Parkent tumanlari mintaqasida joylashgan. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1990 yil 30 iyuldagi qarori asosida tashkil etilgan. Bog'ni tashkil etilishidan asosiy maqsad G'arbiy Tyanshanning noyob (etalon) tabiiy majmualari va genofondini saqlashdir.

Milliy tabiat bog'i Chirchiq – Ohangaron daryolari tog'oldi – tog' tabiiy geografik okrugida Qorjantog', Ugom, Piskom va Chotqol tog' tizmalarini o'z ichiga oladi. Milliy bog' hududi vazifa mintaqalari

bo'lmish: agrobog', faol rekreatsiya, boshqariladigan rekreatsiya, qo'riqxonalar, qo'riqlanadigan toifaga teng va tabiiy ekotizimlar mintaqalari toifasidagi hududlarga ajratiladi. Barcha ekotizimlar morfotektonik belgilari bo'yicha tog' ekotizimlari sinfiga mansubdir.

Hudud mintaqalanishining asosiy qonuniyatlari O'rta Osiyoning barcha tog'liklariga xos bo'lgan balandlik mintaqalaridir.

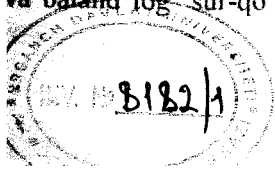
G'arbiy Tyanshan tizmalari o'ziga xos orografik tuzilishiga ega. Tizmalarning aksariyati G'arbiy Tyanshanning asosiy qismi Talas Olatog'idan boshlanib, shimoli-sharqdan janubi-g'arbga tomon (Qorjantog', Ugom, Piskom, Ko'ksuv va Chotqol tizmalari) yo'nalishida ajralib chiqqan. Bunday geografik tuzilish balandlik mintaqalari ekotizimlarining alohida Turon tipini shakllanishiga olib kelgan.

Milliy tabiat bog'i hududida hozirda ekotizimlarning quyidagi balandlik mintaqalari ajratiladi:

- baland tog' glyatsiyal – nival mintaqasi;
- baland tog' o'tloq-dasht mintaqasi;
- o'rtacha baland tog' o'rmon – o'tloq – dasht mintaqasi;
- tog'oldi tekislik - cho'l-dasht mintaqasi.

Baland tog' glyatsial – nival mintaqalar unchalik katta maydonni egallamaydi. Qorjantog' tizmasining eng baland cho'qqisi Mingbuloq (2834 m), Ugom tizmasiniki – Sayram cho'qqisi (4238m), Piskomniki – Beshtor (4299 m), Chotqolniki O'zbekiston hududida Qirchandi cho'qqisi (4045 m). Mintaqada uncha keng bo'lmagan maydonlarda muzliklar (Piskom tizmasida 47 ta muzlik bo'lib, eng kattalarining uzunligi 4-5 km), qorliklar, firn dalalar va qoyalar bilan mintaqaning qiyi chegarasi dengiz sathidan 3600 m balanddan o'tadi. Sovuq, qoyali, yaxshi rivojlanmagan shag'alli tuproqlarda o'simliklar juda kambag'al.

Baland tog' o'tloq-dasht mintaqasi qishda doimiy qor bilan qoplanganda, kamida 4 oy qor saqlanadi. Mintaqaning pastki chegarasi Chirchiq daryosi havzasida 2500-2600 m ga to'g'ri keladi. Asosiy tuproqlari: subalp va alp, tog'-o'tloq; toshloq, shag'al, torfli tog'-o'tloq va baland tog' sur-qo'ng'ir tuproqlardir. O'simliklardan qo'ng'irbosh,

mushuk quyruq, taran, qiziltikan, Alp lolasi, yovvoyi piyoz eng ko'p uchraydi.

O'rtacha balnd tog' o'rmon - o'tloq - dasht mintaqasi tog' yonbag'irlarida 1200 m dan 2800 m gacha bo'lgan balandliklarni ishg'ol qilgan. Iqlim nam, tuproqlarning asosiylari: qo'ng'ir tog' - o'rmon tuprog'idir. Tog'lar ekspozitsiyasiga qarab yana: to'q jigar rang, och jigar rang (janubiy yonbag'irlarda) tuproqlar ham keng tarqalgan. O'simliklardan archaning uchala turi: Zarafshon, Turkiston va yarimsharsimon (saur) uchraydi. Shuningdek, yong'oq, zarang, qayin, qayrag'och va yovvoyi mevali daraxtlar o'rmon tarzida o'sadi. Ular ostida baland bo'yli o'tlar hamda baland bo'yli butalardan: bodom, do'lana, zirk, namatak keng tarqalgan.

Tog' oldi cho'l - dasht mintaqasida asosan och va tipik bo'z tuproqlar tarqalgan. Bunday hududlarda ko'proq efemir va efmeroidlardan: lola, lolaqizg'aldoq, rang va qo'ng'irbosh o'sadi.

Milliy tabiat bog'i iqlimi qishda sovuq, yozda salqin va sernam bo'ladi. Yanvar oyida o'rtacha harorat - 3-14 °C, (Chorvoqda -2,7 °C, Chimyonda -4,7 °C, Chotqolda -14, 2 °C), eng past harorat - 32 °C dan ham pasayishi mumkin. Iyulniki 20-26 °C (Chimyonda + 20 °C), eng yuqori harorat 30-40 °C ga etishi mumkin, sovuqsiz kunlar yilda 200 kundi tashkil etadi. Tog'larning harbiy yonbag'rlariga yiliga 1000 mm gacha yog'in tushsa, sharqda 200 mm gacha etadi.

Milliy tabiat bog'i hududidan asosan Chirchiq daryosi oqib o'tadi. Chirchiq daryosi Chorvoq suv omboriga quyiladigan Chotqol va Piskom daryolaridan boshlanadi. So'ngra o'ng tomondan Ugom, Qizilsuv, Qoramqulsoy, G'alavasoy, Oqsoqotasoy, Parkentsoy, Boshqizilsoy kabi irmoqlarni qo'shib oladi. Milliy tabiat bog'i hududida ko'llar juda ko'p, ularning aksariyati tog'larning baland qismlarida joylashgan.

Chorvoq suv ombori eng hushmanzara go'shalardan biri hisoblanadi. U 1977 yilda Chotqol va Piskom daryolarining quyilish joyidan 5 km janubda to'g'on qurilishidan so'ng vujudga keltirilgan. Suv ombori to'g'onining balandligi - 168 m, uzunligi 768 m, yuqori qismining kengligi 12 m ni tashkil etadi. Chorvoq suv ombori Chotqol daryosidan Obiraxmat qishlog'igacha 18 km, Piskom daryosidan Nanay

qishlog'igacha 22 km, Ko'ksuv daryosidan Burchmullagacha 4 km, suv
sathi 40 km² to'liq suv sig'imi hajmi 2 mlrd m³ ni tashkil etadi.

Milliy tabiat bog'i ajoyib – xushmanzara tabiat manzaralari, noyob
o'simlik va hayvonot dunyosi hamda tabiiy, tarixiy – arxeologik
yodgorliklarga juda boy. Tabiat bog'ining yana bir muhim boyligi zilol
uylari, go'zal manzarali, sof iqlimli shifobaxsh maskanlaridir. Hozirda
ushbu milliy tabiat bog'i hududida ko'plab rekreatsiya ob'ektlari
taryod etilgan. Xususan, Bo'stonliq tumani hududida ko'plab
tashkilotlarning sanatoriy va profilaktoriylari, dam olish uylari,
o'quvchilar lagerlari joylashtirilgan. Tumanda davolanish mumkin
bo'lgan 5 ta sanatoriya, 5 ta dam olish uyi tashkil qilingan. Chunonchi,
Tovoqsoy, Chimyon bolalar sanatoriyasi, Xumson, Oqtosh, Chotqol
kabi sanatoriyalar mavjud. Bu yerda bir yo'la 1380 ta odam davolanish
imkoniyatiga ega bo'lib, bir yilda davolanganlar soni 20, 0 nung kishiga
etadi.

Shu bilan birga Bo'stonliq tumanida Chirchiq va Toshkent
shahridagi ko'plab korxonalarining mavsumiy dam olish maskanlari
joylashtirilgan (Pediatr, Soyliq, Chotqol, Oqtosh kabilar shular
jumlasidandir). Mavsumiy dam olish maskanlarida 1039 o'rin bo'lib, bir
yilda 7904 ishchi va xizmatchilar hordiq chiqarish imkoniyatiga
egadirlar.

Bundan tashqari, tumanda bir qancha pansionatlar ham
oylashgan. Ulardan Olmaliq Ammofos zavodining "Chimgan",
"O'zolmosoltin" birlashmasining "Oltin yombi", Toshkent
maliyotsozlik zavodini "Sokol", "Kristall" kabi pansionatlari ancha
mashhur. Bu pansionatlarda 1062 o'rin mavjud bo'lib, bir yo'la 480
kishi, bir yilda esa 4636 kishi dam olishi mumkin.

Mintaqadagi Chorvoq suv ombori ham viloyat aholisining sevimli
dam olish maskanlaridan biridir. Suv ombor atrofida toza tog' havosi,
dengiz iqlimi, suv havzasi hamda unga quyiluvchi ko'plab daryo va
soylar bo'ylarida turli pansionatlar, dam olish uylari, sog'lomlashtirish
muassasalari tashkil etilgan. Bu yerlarda turistlar uchun qiziqarli tog'
sayohatlari uyushtirish yo'lga qo'yilgan. Tog'larda dam oluvchilardan

tashqari sport o'yinlari – tog' chang'isi, alpinizm bilan shug'ullannuvchilar uchun ham imkoniyatlar etarli.

Zomin milliy tabiat bog'i 1977 yilda Markaziy Osiyoda birinchi tashkil etilgan bog' hisoblanadi. Milliy bog' hududida deyarli o'zlashtirilmagan archa o'rmonlari va ular bilan birga boshqa o'simlik va hayvonot dunyosi saqlanadi. Bog' hududi, Turkiston tog' tizmasining shimoliy yonbag'rida Jizzax viloyatining Zomin tumanida joylashgan. Umumiy maydoni 24110 ga bo'lib, dengiz sathidan 1000 m dan 4033 m gacha bo'lgan balandliklar mavjud. Eng baland nuqtasi Shoukartog' cho'qqisi hisoblanadi. Tik kanondagi Shariloq sharsharasi, Supa platolari o'ziga xos ko'rinish-manzara tashkil etadi. Milliy tabiat bog'i chegarasida tog' balandligi 2482 m dan ortadi. Balandlik shimolga tomon pasaya boradi, yonbag'rlar yuzasi ko'plab soylar bilan o'yilgan.

Hudud iqlimi keskin kontinental. Eng yuqori harorat iyul – avgust oylarida ($25-15^{\circ}\text{C}$), past harorat dekabr, yanvar (-14°C gacha) oylarida kuzatiladi. Qish barqaror davom etib, 5 oygacha cho'zilishi mumkin. Milliy bog' hududida yog'in o'rtacha 405 mm, 70 % dan ortig'i aprel – oktyabr davriga to'g'ri keladi. Qor qoplami tog'li qismlarda iyungacha saqlandi.

Bog' hududidan ko'plab kichik daryolar: Zominsuvning irmoqlari: O'rikli, Qashqarsuv, Yettisuv, Oyko'l; Sangzor daryosi irmoqlari: Guralash, Qizil, Tarist kabialar oqib o'tadi.

Balandlik bo'yicha iqlim - tuproq sharoitlariga bog'liq tarzda o'simlik olami juda xilma-xil va o'ziga xosligi bilan ajralib turadi.

Bog' hududdida o'simliklarning uch xil balndlik mintaqalari ajratiladi.:

- tog' dashtlari;
- tog' o'rmonlari;
- baland tog' (subalp) o'tloqlari.

Tog' dasht mintaqasi dengiz sathidan 1300 m dan 2300 m gacha boradi. Tuproqlari bo'z tuproq turlaridan iborat. Asosan yaltirbosh, rang, chalov, bug'doyiq, karrak, gulxayri, betaga, chalov, bahorda efemerlar o'sadi. Butalardan do'lana, pista o'chraydi.

O'rmon mintaqasi 2100 m dan boshlanib 2700 m gacha ko'tariladi. Asosan tog'-o'rmon jigar rang tuproq hukumron. Asosiy o'rmon hosil qiluvchilari Zarashfon, yarimsharsimon va Turkiston archalaridir. Bulardan tashqari pista, igr'ay, zirk o'sadi. Baland bo'yi dashtga xos o'tlar ham uchraydi.

Baland tog' subalp o'tloqlari mintaqasida tog'-o'tloq dasht tuprog'i hukmronlik qiladi. Ularda qo'ng'irbosh, rang, taran, anjiabar, taktak o'sadi. Eng yuqori namgarchilik ko'p yerlarda tog'-o'tloq tuprog'ini ham uchratish mumkin. Relief juda o'yilgan, ko'plab qoyalar mavjud. Yuqorida havo harorati pastligidan past bo'yi yostiqsimon o'simliklar keng tarqalgan. Ma'lumotlarga qaraganda tog' hududida 700 turdan ortiq yuksak o'simliklar mavjud bo'lib, shulardan 13 turi O'zbekiston Respublikasi Qizil kitobiga kiritilgan. 20 turdan ortiq shifobaxsh, 15 turdan ortiq manzarali o'simliklar uchraydi. Bulardan tashqari iqtisodiyot nuqtai nazardan qimmatli bo'lganlari ham ko'p – bular efir – moyli, mevali, oziqabop asalli, saqichsimon moddali va boshqalar. Bog' hududida 216 turdan ortiq soyabonli qo'ziqorinlar uchrasada, ularni yanada o'rganish va turini aniqlash taqazo etiladi.

Bog' hayvonot olami xilma-xil, boy bo'lib, O'zbekistonning archa o'rmonzorlariga xos barcha turlarning deyarli mavjudligi bilan xarakterlanadi. Tabiiy ozuqa manbalariga, boshpana va in qo'yish joylariga boyligi barcha xilma-xil biomajmualarning hayot kechirishini ta'minlaydi.

Milliy bog'da 6 turdagi baliqlar, 2 tur suvda –quruqda yashovchilar, 14 tur kemiruvchilar, 100 dan ortiq tur qushlar, 28 turdan ortiq sut emizuvchilarning vakillari yashaydi. Bog'dagi hayvonlardan qor barsi va boshqa turlar tabiatni Muhofaza qilish Xalqaro ittifoqi Qizil kitobiga kiritilgan.

Milliy tabiat bog'i takrorlanmas xushmanzara davolash o'chog'idir. Bu manzildagi o'ziga xos tabiiy sharoit kishilar sog'ligini tiklashda juda asqotadi. Shu tufayli ham mintaqada bir qator rekreatsiya maskanlari bunyod etilgan. Hozirda bog' hududida "O'rikli", "Buxorai-Sharif", "Hilol", "Sharshara" va "Zilol" pansionatlari hamda "Zomin" davolash maskani kabilar faoliyat ko'rsatmoqda. Milliy bog' ko'plab

bolalar va kattalar, sportchilar va mahalliy sayyohlar dam oladigan O'zbekistonning eng manzarali, moviy osmonli, archa hudi bursib turgan, toza havoga boy tabiiy joylaridan biridir.

Hududlar tabiatini muhofazaga olish ham erdan foydalanishning bir turi hisoblanadi. Biroq u qishloq va o'rmon xo'jaliklaridan va boshqa maqsadlardagi foydalanshdan ko'ra o'zgacharoq.

Qo'riqlanadigan tarmoqlar turi uchun qo'riqxonalar hududini ananaviy xo'jalik yuritishdan ilmiy maqsadlar uchun ajratib olish alohida xarakterlidir. Yer joylarni tadqiqot tashkilotlari tomonidan foydalanish ham yerdan foydalanishning shakli – alohida turi hisoblanadi. Muhofaza etiladigan tabiiy hududlarda ham (milliy tabiat bog'lari) yerdan qishloq xo'jalik, rekreatsiya, o'rmonchilik, ovchilik va boshqa maqsadlarda foydalanish davom etadi. Ba'zi mintaqa yoki turlarda bunday foydalanish to'liq emas, cheklangan holda amalga oshirilishi mumkin (sohil bo'yi va boshqa mintaqalar).

Zarafshon milliy tabiat bog'i. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018 yil 7 fevraldagi "Zarafshon milliy tabiat bog'ini tashkil etish to'g'risida"gi qarori qasosida Zarafshon qo'riqxonasi negizida tashkil topdi.

Janubiy Ustyurt milliy tabiat bog'i. U O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020 yil 11 noyabrdagi qarori asosida Qoraqalpog'istonning Qo'ng'iro't tumanida tashkil etilgan. Milliy tabiat bog'ining maydoni 1,4 mln ga bo'lib, u davlat tabiatni muhofaza qilish muassasasi shaklida tashkil etilgan hamda Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi tuzilmasi hisoblanadi.

Ma'lumki Ustyurt platosi Qoraqalpog'istonning shimolida joylashgan. Orol dengizi hozirgi qirg'oqlaridan g'arbdan va Orolqum cho'lidan tik yonbag'ir – chinklar bilan chegaralanadi. Platoda 60 dan ortiq qadimgi birlamchi jamoa turar joy va 1000 dan ortiq arxitektura yodgorliklarining qoldiqlari aniqlangan. Bu hududlarda shuningdek massaget qabilalari yashaganligi haqida ma'lumotlar mavjud. Qadimgi karvon saroylar qoldiqlari va skiflar madaniyatiga ta'luqli topilmalar bundan dalolatdir.

3.3. Mintaqalardagi (Farg'ona vodiysi misolida)⁸ muhofaza etiladigan tabiiy hududlar, ularning hozirgi holati va kelajagi

O'rta Osiyoning dastlabki tadqiqotchilaridan A.F.Meddendorf vodiyni "O'rta Osiyoning javohiri" deb bejizga aytmagan. Vodiyning O'zbekiston qismida 50 dan ortiq mineral suv buloqlari ro'yxatga olingan va tekshirilgan bo'lib, u yerlarda turli dam olish maskanlari va shifoxonalar faoliyat ko'rsatmoqda. Shu bilan birga Farg'ona vodiysi sayyohlarda katta qiziqish uyg'otadigan tarixiy - me'moriy yodgorliklari hamda ekoturistik ob'ektlar va rekreatsiya resurslari bilan ham mashhurdir

Vodiyda Chortoq, Chimyon, Shohimardon, O'zbekiston, Bog'i-bo'ston kabi shifoxona oromgoh maskanlari va sanatoriy-profilaktoriylar tashkil etilgan

Vodiy tabiiy sharoitining o'ziga xosligi, takrorlanmasligi o'z o'rnida uning hududida METHlar maydonini kengaytirishni taqozo etmoqda. Bu ishlarni amalga oshirishda Farg'ona davlat universitetining geografiya, ekologiya, botanika kafedralari va Farg'ona viloyati tabiatni muhofaza qilish qo'mitasi xodimlarining o'zaro hamkorlikda olib borayotgan ilmiy tadqiqot ishlari e'tiborga loyiqdir.

Hozirgi kunga qadar Farg'ona viloyati hududida oltmishdan ortiq qimmatli tabiiy ob'ektlar hisobga olindi va o'rganildi. Ulardan 37 tasi tabiat yodgorligi sifatida muhofazaga olingan (2-jadval).

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki muhofazaga olingan 37 ta tabiat yodgorligidan 30 tasini botanik 2 tasini gidrologik 5 tasini landshaft yodgorliklari tashkil etadi. Gidrologik landshaft yodgorliklari juda ozchilikni tashkil etadi, geologik va geomorfologik ob'ektlar umuman muhofazaga olinmagan. Bundan tashqari ularning balandlik mintaqalari va viloyat rayonlari bo'yicha tarqalishi ham turlichadir. Masalan, muhozaga olingan tabiiy yodgorliklardan 34 tasi tekislik landshaftlarida, 3 tasigina adir landshaftlarida joylashgan, tog' landshaftlarida esa birorta tabiiy ob'ektlar muhofazaga olinmagan.

⁸Abdug'aniyev O.I. va b., 2001. Abdug'aniyev I. va b., 2003 maqolalari asosida yozilgan

Farg'ona viloyatida muhofazaga olingan va muhofazaga olishga tavsiya etilgan tabiiy hududlar.

№	Tabiiy hududlar	Muhofazaga olingan tabiiy hududlar			Muhofazaga olishga tavsiya etilgan tabiiy hududlar		
		Tekislik	Adir	Tog'	Tekislik	Adir	Tog'
Tabiat yodgorliklari							
1. Botanik	28	2			10	5	8
2. Hidrologik	1	1			10	11	9
3. Geologik					2	2	3
4. Geomorfologik					3	3	5
5. Landshaft	5				5	4	4
Qo'riqxonasi							
6. Markaziy Farg'ona					1		
Buyurtma qo'riqxonasi							
7. Sirdaryo sohili					1		
Milliy bog'							
8. Shoximardon – Yordon							1
Jami	34	3			32	25	30

Holbuki, So'x, Farg'ona tumanlarining hududlarini ma'lum qismi tog' mintaqasida joylashgan. Bag'dod, Dang'ara, Beshariq, Yaypan, Quva, Furqat, Uchko'prik. So'x kabi tumanlar hududida birorta muhofaza etiladigan tabiiy ob'ekt muhofazaga olinmagan.

Yuqoridagi ma'lumotlardan ko'rinadiki hozirgi vaqtda Farg'ona viloyati hududida tabiat va uning barcha xususiyatlarini to'la qamrab olgan, uni muhofaza qilishga, ulardan oqilona foydalanishga imkon beradigan tabiiy hududlar tizimi hali barpo etilmagan. Shunday bo'lsada, alohida ta'kidlash joizki, o'tgan yillarda viloyat hududida tashkil etilgan tabiat yodgorliklarini antropogen ta'sir natijasida

o'zgarishga uchrayotgan landshaftlarning noyob qismlarini saqlab qolishda muhim rolni bajaradilar va bajarmoqdalar. Masalan, "Markaziy Farg'ona" (150 ga) va "Yozyovon cho'llari" (1850 ga) kabi tabiat yodgorliklarni tashkil etilishi yildan-yilga maydoni antropogen ta'sir natijasida qisqarib borayotgan qumli cho'l landshaftlarining noyob qismlarini saqlab, ijobiy ta'sir ko'rsatdi. "Markaziy Farg'ona" tabiat yodgorligida qadimgi Sirdaryoning qoldiq vodiysida saqlangan do'ng – marza qumlar va ular orasidagi pastqamliklarda o'suvchi turong'ilzorlar, "Yozyovon cho'llar" yodgorligi hududida barخان – do'ng, do'ng – marza, barخان – marza qumlar landshafti qoniqarli muhofaza qilinmoqda. Yodgorliklar hududlarida tabiiy majmualarning, ayniqsa o'simlik va hayvonot dunyosini tiklanish jarayoni ancha tez yuz bermoqda. Hozirgi kunda "Yozyovon cho'llari" da qizil astragal, oq saksovul, echkemar, ko'rma ilon, qirg'ovul, to'ng'iz kabilarni uchratish mumkin. Yaqinda viloyat tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi qoshida Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona politexnika insituti, qo'mita televidenie va gazeta xodimlaridan tashkil etilgan ilmiy kengash yig'ilishida farg'ona viloyatida tabiat muhofazasi va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish bo'yicha tuzilgan bosh reja muhokama qilindi hamda hozir, yaqin yillar va kelajakda bu sohada olib boriladigan tadbirlar va vazifalar ishlab chiqildi. Bulardan muhimlari:

1. Farg'ona viloyatida hisobga olingan tabiiy hududlarning huquqiy maqomi, ularning geografik mavqei, miqdor va sifat ko'rsatkichlari, ekologik, ilmiy, rekreatsiya, maorifiy va boshqa xil ahamiyati, yer egalari va yerdan foydalanuvchilar haqidagi ma'lumotlarni qamrab oluvchi davlat kadastrini tuzish.

2. Viloyat hududida METH tizimini tashkil etish maqsadida tabiiy hududlarni balandlik mintaqalari, turli landshaftlar va rayonlar bo'yicha tanlash.

3. Tabiiy hududlarni tanlashni optimal bo'lishi uchun viloyat hududida jadal va ekstensiv ravishda foydalanilayotgan yerlar o'rtasidagi nisbatni o'rganish va hisobga olish. Jadal o'zlashtirishga uchragan hududlardagi noyob tabiiy ob'ektlarni muhofazasi shu kunlarda amalga oshirilmasa, kishilarni xo'jalik faoliyati natijasida ular

o'zining qimmatli xususiyatlarini yo'qotishi mumkin. Shuning uchun ham hozirgi kunda yo'qolish arafasida turgan Akbarbobo, Zilxa, Buyayda, Rapqon kabi kichik qum massivlarini muhofazaga olish bo'yicha zarur hujjatlar tayyorlanmoqda.

4. Noyob va qimmatli tabiiy hududlarni saqlash va muhofaza qilish asosida ulardan turli maqsadlar uchun foydalanish yo'llarini ishlab chiqish

5. Yaqin kelajakda viloyat hududida davlat qo'riqxonasi, davlat buyurtma qo'riqxonasi va davlat milliy bog'ini tashkiliy asoslarini ishlab chiqish. "Yozyovon cho'llari" va "Markaziy Farg'ona" tabiat yodgorligi bazasida Farg'ona, Namangan, Andijon viloyatlari hududlaridagi o'zlashtirilmagan qumli landshaftlarni ma'lum maydonlarini qo'shish hisobiga davlat qo'riqxonasini tashkil qilish mumkin. Shunday qilinsa, cho'l landshaftlari va ularning o'simlik, hayvonot dunyosi vakillarini muhofaza qilish hamda tiklash, ilmiy-tadqiqot ishlarini olib borish imkoniyatlari oshgan bo'lar edi. Viloyatning shimoli-sharqiy qismida, Sirdaryoning chap sohili va unga tutash yerlarida buyurtma qo'riqxonasi tashkil etilsa, sohil yaqinidagi to'qayzorlar va ularning hayvonot dunyosi shuningdek qirg'ovul va suvda suzuvchi qushlar muhofazaga olinadi.

Yuqoridagi vazifalar amalga oshirilsa, ajoyib o'lkaning birlig go'zalligini o'ziga jo qilgan METH tizimi hozirgi zamon geokologik talablarga javob bera oladi (Abdug'aniev I, Abdug'aniev O., 2003).

Tayanch tushunchalar:

Buyurtma, milliy tabiat bog'i, biosfera qo'riqxonasi, glyatsial-neval, baland tog' o'tloq-dasht, tog' oldi cho'l-dasht, alp, subalp o'tloqlar, o'rmon mintaqasi, ekologik "bong", ekologik, ijtimoiy, iqtisodiy, ilmiy, tarbiyaviy vazifalar.

Nazorat uchun savollar:

1. Chotqol tog'-o'rmon biosfera qo'riqxonasi qaysi tog tizmalarda joylashgan?
2. Hisor qo'riqxonasida qanday hayvonlar muhofaza ostiga olingan?

3. Zomin tog'-o'rmon qo'riqxonasida qanday archa turlari uchraydi?
4. Nurota tog'-yong'oqzor qo'riqxonasi nechanchi yilda tashkil topgan?
5. Mamlakatimizda qaysi qo'riqxonada dastlab tashkil topgan?
6. Ugom-Chotqol milliy tabiat bog'lari to'g'risida gapirib bering.
7. Kitob davlat geologik qo'riqxonasida nimalar muhofaza ostiga olingan?
8. Zarafshon davlat qo'riqxonasida asosan qanday turdagi dorivor o'simliklar uchraydi?

IV BOB. MUHOFAZA ETILADIGAN TABIIY HUDUDLARNING ASOSIY VAZIFALARI VA ULAR FAOLIYATINI TAKOMILLASHTIRISH

4.1. Muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning asosiy vazifalari

METH faoliyatining chuqur tahlili ularning vazifasini juda bisyorligini ko'rsatadi. Biz ularning asosiylarini ma'lum guruhlariga ajratgan holda o'rganishni lozim topdik, bu vazifalar quyidagilar:

- ekologik;
- ijtimoiy;
- iqtisodiy;
- ilmiy;
- tarbiyaviy.

Ekologik vazifalari. METH tarkibidagi tog', o'rmon, o'tloq, daryo, ko'l va boshqalar o'ziga xos muhit hosil qiladi. Masalan, tog' o'rmonlari tuproq eroziyasi va toshqinlarining oldini oladi, suv va tuproqni muhofaza qiladi, suv oqimini tartibga soladi. METH ekologik muvozanatni va tabiiy resurslarni saqlash bilan birga bir yo'la ular holati to'g'risida kerakli axborotlarni yetkazadi va chiqindilar uchun biofiltr vazifasini o'taydi. Biosferadagi tozalash xususiyatining 80-60 % i aynan, tabiiy o'simliklar hissasiga to'g'ri kelishini mutaxassislar ta'kidlaydilar. Ularning fikriga ko'ra, 1 ga o'rmon shuncha maydondagi suv havzasiga nisbatan havoni 10 martadan ortiq salqinlashtiradi va tozalaydi. Bir tup daraxtning bir sutkalik bug'lantirishi orqali salqinlashtirish samarasi 250 ming kkal bo'lib, bu 10 ta xona maishiy sovutgichi (konditsioner)ning 20 soat mobaynidagi ish faoliyati natijasi demakdir. Yana shuningdek, 1 ga o'rmon yil davomida 18 mln m³ havoni tozalashini hamda archa daraxtlarni chiqaradigan shifobaxsh fenotsidni qayd etish lozim.

Qo'riqxonalar yoki tabiat milliy bog'ida ma'lum bir o'lka yoki geografik mintaqaning namunasi (nusxasi) kelajak avlod uchun saqlanib qoladi. Bunday hududlarda tabiatning harakterli, qiziqarli ekotizmlari va tabiat elementlarining ba'zilar abadul-abad o'zining tabiiy holicha

saqlanadi. Masalan, cho'l yoki to'qay ekotizimlarining harakterli joylari, g'orlar, nurash tufayli vujudga kelgan rel'ef shakllari yoki turi kamayib ketgan va kamayib ketayotgan o'simlik va hayvonlar METHda saqlanib, ko'paytirilib tabiiy holicha kelajak avlodlarga etkaziladi. Biz yuqorida tadqiq etilgan qo'riqxon va milliy tabiat bog'larida shunday noyob turlar saqlanayotganligi, ularning ko'plarini "Qizil kitob"lar sarhadlariga muxirlanganligi, yana qanchalari undan joy olish uchun "navbatda" turganligini guvohi bo'ldik.

BMTning sobiq bosh kotibi Kofe Anann 2002 yil Yoxannsburgda bo'lib o'tgan "Atrof-muhit va rivojlanish" ga bag'ishlangan "Rio+10" Xalqaro sammitidagi nutqida ekotizimlarni boshqarish borasiga alohida e'tibor qaratgani bejiz emas. "Hozirgi davrda 11 mingdan ortiq biologik turlar yo'qolib ketish havfi ostida turibdi, 800 turdan ko'prog'i ozuqa muhitlarining yo'qolishi tufayli qirilib bo'ldi. Yana 5 mingdan ortig'ining holati ham o'ta xatarli, agar zudlikda tegishli choralar ko'rilmasa ular populyatsialarining qisqarishi muqarrar" (2002).

Ugom-Chotqol milliy tabiat bog'i tog'-vodiy shamoli tufayli mintaqa yaqinidagi sanoat shaharlari, xususan Toshkent shahri havosini tozalashda muhim rol o'ynaydi, shu bois uni Toshkent shahrining "o'pkasi" deyish mumkin. Bir so'z bilan aytganda METHning ekologik vazifalari bisyor bo'lib bunday misollarni ko'plab keltirish mumkin.

Ijtimoiy vazifalari. Tabiatga bo'lgan inson munosabati jamiyat uchun ijtimoiy jihatdan katta naf keltiradi. Tabiat bilan muloqot insonlar o'rtasida o'zaro kelishmovchilik va qonun buzarliliklarni sonini kamaytiradi, bu orqali sog'liklari saqlanishini ta'minlaydi. Tabiat quchog'ida muntazam dam oluvchi shaxslar orasida amalda muntazam spirtli ichimliklar iste'mol qiluvchilar bo'lmaydi, ba'zi surinkali va ruxiy kasalliklar tarqalishi kam uchraydi, tabiat bilan muloqot mehnat unimdorligini va jamiyat a'zolarining samarali mehnatlari davomiyligini oshiradi. Ilmiy tadqiqotlar natijalari, faqatgina dam olish kunining o'zida yashil mintaqa o'rmonlaridagi hordiq ishlab chiqarish mehnat unimdorligini yiliga o'rtacha 0,3% ga oshirishini ko'rsatadi.

METH hududidagi o'rmonlarning ijtimoiy vazifalari shuni ko'rsatadiki, ularning tabiiy holda o'sishi yog'och qilib kesilgan

tannarxidan ancha yuqori baholanadi. Maslan, Germaniya o'rmonlarining yog'och mahsulotlari 17 mlrd markaga baholangan bo'lsa, o'rmonlarning kesilmasdan tabiiy holicha saqlanishidan keladigan ijtimoiy foydasi 53 mlrd markaga teng ekan. AQShda 1 akr. o'rmonning suvni tozalash xususiyatining o'zi yiliga 400 AQSh dollariga baholanadi (1 ga – 1000 AQSh dollar).

Biz Ugom-Chotqol milliy tabiat bog'ining bir qismidagi oromgohlarda yiliga qancha kishilar o'z sog'liqlarini tiklashlari va dam olishlari mumkin ekanligiga to'xtalgan edik. Yana shunga misol tariqasida mintaqadagi Chimyon oromgohlarining o'zida Toshkent shahridan keluvchi bir kunlik dam oluvchilar soni 3000 kishigacha, dam olish kunlari esa ular sonining 10 000 kishigacha etganligi inobatga olinsa va bu raqamlar mavjud ikkala milliy tabiat bog'lari ko'lamida hisob-kitob qilinsa, uning ijtimoiy ahamiyatining tasavvur etish oson bo'larmikin - Nanay, Chimyon-Beldirsoy rekreatsiya mintaqalaridagi.

Baden-Baden massivi (Germaniya) o'rmonlarining barcha "ijtimoiy" vazifalari (suvni tartibga solish, tozalash, rekreatsiya va h.k) ni qo'shib hisoblaganda uning har gektari 4800 nemis markasi, Moskva viloyati o'rmonlariniki 8070 rubl baholangan (1970 yillar pul birligida) (Pabst, 1972; Gofinan, 1977). METH ma'lum maqsadda joylik aholini ish bilan ta'minlashda ham muhim rol o'ynaydi. Hozir qo'riqxona, milliy tabiat bog'larining o'zida qancha xodimlar mehnat qilmoqda. Bundan tashqari rekreatsiya maskanlaridagi mutaxassis va xizmat ko'rsatishdagi xodimlar, ularga bevosita va bilvosita xizmat ko'rsatishi sohalarida ko'plab fuqarolar ish bilan band bo'ladi.

Iqtisodiy vazifalari. O'tgan asrning 70-yillari o'rtalarida AQSh da turizm sanoatidan ko'rilgan umumiy daromat 50 mlrd AQSh dollarini tashkil etgani holda milliy tabiat bog'lari faoliyatidan kelgan yalpi foyda 11 mlrd AQSh dollaridan ortiq bo'lgan. Bu ayni holda shu tizimga sarflangan harajatlardan 55 marta ko'p demakdir. Yoki ekin maydonlarining 3 % ginasida dala va tuproqni himoya qilish maqsadidagi ixotazorlarning barpo etilishi hosildorolikni 20-50 % oshirishi mumkin ekanligi fanda isbotlangan Eroziyani oldini olish

maqsadida tashkil etilgan o'rmonlar esa ekin dalalari hosildorligini 2-5 martagacha ko'paytirishi ham o'z isbotini topgan.

METHdagi aksariyat rekreatsiya mintaqalari iqtisodiy jihatdan ma'lum miqdorda foyda keltiradi.

METH ayrim toifalarida ovchilik, baliqchilik, mo'ynachilik va ular hududidan yig'iladigan dorivor, ziravor va mevalarning iqtisodiy salohiyati sezilarli. Hududlardagi dov-daraxtlarni butash, shakl berish orqali kesilgan shoh-shabbalar yoqilg'i-o'tin sifatida foydalaniladi. METHning ma'lum maydonlari hududida mol boqiladi, pichan o'riladi, umuman qishloq xujalikda foydalaniladi. Masalan, Bo'stonliq va Parkent tumanlari tog'li hududlarida bir qancha uzumchilik, bog'dorchilik, sabzavot-kartoshka, asalarichilik, chorvachilik kabi sohalarga ixtisoslashgan turli toifadagi argar xo'jalik va fermer jamoalari faoliyat ko'rsatmoqda. Ushbu tumanlar yer fondi tuzilmasida qishloq xo'jalikda band erlar 50 % dan ko'proqni tashkil etsa, 12 % ga yaqini o'rmon bilan qoplangan, 30 % ga yaqin erlar esa qishloq xo'jalikda foydalanilmaydi. Bo'stonliq tumanining qishloq xo'jalik mahsulotlari yetishtirishda Toshkent viloyatidagi ulushi ancha sezilarli: donning 14 %, kartoshkaning 21 %, sabzavotlarning 6 %, mevaning 10 %, uzumning 28 %, go'shtning salkam 3 %, junning 13 % i aynan shu tumanga to'g'ri keladi (2012).

Tabiiy muhitning xilma-xilliklari ardoqlab saqlansa, tabiat ekotizimlari shunchalik turg'un-barqaror bo'ladi. Xilma-xillikni saqlash uchun esa tabiataning jonli va jonsiz elementlarini saqlash zarur. Bu, albatta xo'jalikni oqilona yuritishni taqazo etadi. Shundagina tabiat insonlardan o'z noz-ne'matlarini ayamay uni davomli tarzda ta'minlab turadi.

Ilmiy vazifalari. METHning qator toifalarida o'ziga hos ilmiy-tadqiqot ishlari amalga oshiriladi. Ayniqsa, qo'riqxonalarining yaxshi saqlangan va hatto o'zgarmagan elementlari, organizmlar bilan muhit o'rtasidagi mavjud qonuniyatlarni, ekotizimlarning rivojlanish qonuniyatlarini ilmiy jixatdan tadqiq qiladigan (o'rganadigan) tabiiy-ilmiy laboratoriyadir. Qo'riqxonalarda tabiiy majmualarni chuqur o'rganib, tabiiy resurslarni boshqarish yo'llari ishlab chiqiladi. Tabiat

hoisalarining sabablari va rivojlanish qonuniyatlarini, ularning o'zaro bog'liqligi, aloqadorligi va bir-biriga ta'sirini aniqlashda qo'riqxonalaridan boshqa ekotizimlar oqizlik qiladi. Tabiat va uning elementlari, umuman ekotizimlarning rivojlanish qonuniyatlarini faqat tabiiy sharoitda, ya'ni qo'riqxonalarda o'rganish imkoniyati mavjud. Qo'riqxonalarda tabiatning barcha elementlari ustidan yil davomida uzluksiz kuzatishlar olib boriladi. Bu ishlarda qo'riqxonamutaxassislaridan tashqari respublika FA ning tegishli ilmiy-tadqiqot institutlari xodimlari, xorijiy mutaxassislar ham qatnashadilar. Qo'riqxonadagi izlanishlar atrofdagi antropogen ekotizimlardagi salbiy yoki ijobiy o'zgarishlarga taqqoslanib, insonning tabiatga ta'siri oqibatlariga ta'luqli bo'lgan prognozlar ishlab chiqiladi. Chotqol qo'riqxonasi biosfera qo'riqxonasi maqomiga ega bo'lganligi sababli butun biosferada ro'y beradigan o'zgarishlarning global monitoringida ham ishtirok etmoqda. Kelajakda dunyo hamjamiyati ishtirokida Nurota qo'riqonasini ham shu toifaga o'tkazish ko'zda tutilgan.

Tarbiyaviy vazifalari. "Tabiatning o'zi dono muallim", "Tabiat juda maftunkor, chunki u go'zalliksiz hayot kechirolmaydi" iboralarida, ayniqsa qo'riqxonamilliy tabiat bog'larining ajoyib, go'zal tabiat manzaralari, sarviqomat tog'u-toshlari, zilol obi-hayot, chashma-soylari kishilarni o'ziga maftun etmay qolmaydi. Tabiatga nisbatan muhabbat hislarining, uyg'onishi kishilarda o'z-o'zidan ona tabiatga muhabbat, vatanparvarlik tuyg'ularini shakllantiradi. Yoshligidan tabiat shaydosi bo'lgan insonlarda mehr-muhabbat, shirinsuhanlik, hushmuomilalik, xurmat-ehitrom, to'g'ri so'zlik, yoqimtoylik kabi xislatlar erta va yetarli darajada shakllanadi. Har yili yuzlab-minglab o'quvchi va talabalar METH dagi ko'plab oromgohlarda dam oladilar, sog'liklarini tiklaydilar, sayyohlik yo'nalishlarida sayrlarda ishtirok etadilar, joylardagi tabiat muzeylariga tashrif buyuradilar. U erlarda ko'rgan-kechirganlari, xotiralari ularning fe'l-atvori, xulqini shakllantirishga ta'sir ko'rsatmay qolmaydi.

Ugom-Chotqol yoki boshqa METH da qancha-qancha pir-avliyolarning o'tgan maskanlari mavjud. Ularga tashrif davomida

kishilarda ajdodlarga hurmat tarbiyasi shakllanishi bilan birga dunyoviy va diniy bilimlari ortadi.

Tabiatga shaydolik insonlarda estetik tarbiyani kuchaytiradi, **ilmga, adabiyotga, san'atga va boshqa ijodiy ishlarga ilhom bag'ishlaydi.** Buyuk fransuz olimi J.Kyurining quyidagi gaplari yuqoridagi fikrimizni to'liq isbotlaydi: "Men kechalari xushmanzara o'rmonlar ichiga kirib miriqib dam olsam, estetik zavqlansam ertasi kuni miyam yangi g'oyalar bilan to'lar edi".

She'riyatimiz sultoni Mir Alisher Navoiy va ko'plab boshqa **shoiru-yozuvchilarimiz o'zlarining qator asarlarini tabiatdan ta'sirlanib yozganlar.**

O'zbek mo'yqalami ustalari: O.Tansiqboev, R.Axmedov, Z.Inog'omov, N.G.Qoraxon, R.Temurov va boshqalar eng zo'r **asarlarini tabiat go'zalliklaridan estetik zavqlanib yaratganlar.** Chaykovskiy, Betxoven, Shtraus kabi bastakorlar tabiat manzaralarini **qoyilmaqom qilib matn etgan ijodkorlar hisoblanadi.**

Davlat qo'riqxonalari. (landshaft) buyurtma qo'riqxonalari hamda **tabiat bog'lari quyidagilar hisobidan moliyalashtiriladi:**

- O'zbekiston Respublikasi davlat byudjeti mablag'lari;
- tabiatni muhofaza qilish fondlari mablag'lari;
- ilmiy tadqiqot, tabiatni muhofaza qilish, reklama, noshirlik va **ma'rifiy faoliyatdan keladigan daromadlar;**

- METHga yetkazilgan zararining o'rmini qoplashga qaratilgan **tushumlar;**

- METHning tartibini buzganlik uchun undirilgan jarima pullari;
- musodara etilgan ovchilik qurollari va baliqchilik asboblari **realizatsiya qilishdan, qonunga xilof ravishda qo'lga kiritilgan o'lja mahsulotini sotishdan tushgan pullar;**

- yuridik va jismoniy shaxslarning xayriya yordamlari;
- qonun xujjatlarida ta'qiqlanmagan boshqa tushumlar.

4.2. Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar faoliyatini takomillashtirishning ekologik-iqtisodiy jihatlari

METHning ekologik-iqtisodiy faoliyatini takomillashtirishni aksariyat hollarda milliy tabiat bog'lari misolida ko'rish maqsadga muvofiqdir. Boshqa turdagi METHga inson xo'jalik faoliyati cheklangan yoki umuman taqiqlangan. Milliy tabiat bog'lari hududida esa rekreatsiya va ekoturizimni rivojlantirish imkoniyati mavjud.

Rekreatsiya sohasining iqtisodiyot tuzilmasida tutgan o'rnini benihoya katta. O'zbekistonning rekreatsiya resurslari, uning turlari bo'yicha ko'pligi jihatidan oldingi o'rinlardan birini egallaydi. Nafaqat dam olish, sayyohlik, sog'liqni tiklash, shuningdek chet el sayyohlarini qabul qilish uchun ham keng imkoniyatlar mavjud. Qulay tabiiy sharoitlar va resurslar, tarovatli tabiat go'shalari, nafasatli betakror tabiiy tog' manzaralari, suv omborlari, ko'llar, daryo va kanallar har qanday kishini lol qoldiradi. Oromgohlarda muntazam dam olish, go'zal tabiat qo'yinida bo'lish, sport bilan shug'ullanishni hamma orzu qiladi.

O'zbekistonda nafaqat yilning issiq vaqtlarida, shuningdek qish va kuzda ham faol dam olish imkoniyatlari mavjud. Chimyondagi qishki sport-dam olish majmuasi buning yorqin dalilidir. Bu oromgohda 1800-2000 m balandlikda kuzdan - bahorgacha qor bilan bog'liq bo'lgan barcha sport turlari va o'yinlari bilan shug'ullanish imkoniyatlari mavjud.

Har qanday dam olish turi ma'lum hududda amalga oshiriladi, lekin mazkur hudud ma'lum muddatga hordiq chiqarish uchun kelganlarni ekologik jihatdan o'ziga sig'dira oladimi yoki yo'qmi bu masala uning ekologik sig'imi bilan aniqlanadi. Ekologik sig'im shunday o'rtacha me'yorki unda rekreatantlar miqdori ekologik maydonga to'g'ri kelib, undan oshmasligi lozim, aks holda tabiiy muvozanat buziladi. Bu borda ma'lum andozalar, me'yoriy ko'rsatkichlar ishlab chiqilgan. Masalan, yozda suv havzalarida cho'milayotganlar uchun dengiz plyaji har bir cho'miluvchi uchun kamida 5 m², ichki suv havzalarida 8 m², bolalarga esa 4 m², daryolarda har bir cho'miluvchi uchun kamida 5-10 m², oqmas havzalarda 10-15

m^2 akvatoriya bo'lishi lozim. Agarda cho'miluvchilar miqdori ko'rsatilgan miqdordan ortib ketsa, u holda suvning ifloslanishi tezlashadi, binobarin gidroekologik muvozanat buziladi, uning oqibatlari barchaga ayon.

Tog' yonbag'irlari, qirlar, adirlarda bahorda (lola sayli, yalpiz yig'ish, oddiy hordiq chiqarish) dam oluvchilar soni keskin ortadi, bunda ma'lum kichik hududda rekreantlarning soni mo'ljaldagidan ko'p bo'ladi. Natijada o'simlik va tuproq toptaladi, turli giyohlarning miqdori keskin kamayadi, dam oluvchilar o'zlari bilan olib kelgan ba'zi narsalarni (chiqindi sifatida) shu joyda qoldiradilar (oziq-ovqat qutilari, qog'ozlar, ichimlik idishlari, sigaret qoldiqlari va b), binobarin atrof-muhit ifloslanadi. Hisob-kitoblarga ko'ra bunday sharoitda dam oluvchilarning o'rtacha miqdori har gektar maydonga bir kunda 18-20 kishini tashkil qilishi mumkin.

Tabiatda rekreatsiya imkoniyatlaridan foydalanish bo'yicha xozirgacha ko'p sohalarda ekologik sig'im, o'lcham, miqdoriy ko'rsatkichlar, ruhsat etilgan me'yor (REM) andozalari ishlab chiqilgan va ular amalda tadbiiq etilgan. Ularga rioya qilish va bajarish albatta shart. Aksincha esa tabiatda turli noxush hodisalar tarkib topa boshlaydi.

Ugom-Chotqol milliy tabiat bog'i mamlakat rekreatsiya tizimida asosiy o'rinni egallaydi. U yerdagi o'ziga xos iqlim sharoiti, tog' lavosi, zilol suvli daryo va soylar, shifobaxsh yer osti suvlari, go'zal tog' manzaralari nafaqat bemorlarga, balki dam olishga muxtoj kishilar, ayniqsa bolalarga xush yoqadi. Shular asosida milliy tabiat bog'i hududida iqlim asosida davolovchi (iqlim terapiya), fizoterapiya, landshafterapiya va boshqa turdagi shifoxonalar, sanatoriya-kurortlar hamda boshqa sog'lomlashtirish muassasalari tashkil etilgan va tashkil etilishi lozim. Hozir bog' hududida ikkita rekreatsiya mintaqasi ajratiladi*.

Pargos-Oqtosh tog'-rekreatsiya majmuasida "Oqtosh", "Tovoqsoy", "Xumson" sanatoriylari, ko'plab o'quvchilar oromgohlari, turli tashkilotlarning dam olish maskanlari joylashgan. Mintaqa

janubida Xo'jakent suv ombori joylashgan bo'lib, uning qirg'oqlarida dam olish mintaqalari, sport maskanlari va boshqa rekreatsiya hududlari mavjud.

Chorvoq-Chimyon tog'-rekreatsiya majmuasining rekreatsiya tizimida Chorvoq suv ombori va Chimyon tog' darasi muxim ahamiyatga ega. Suv ombor sohili bo'ylab 100 km masofada qator dam olish mintaqalari, o'quvchi va talabalar oromgohlari joylashgan. Yana ko'plab tog'-rekreatsiya maskanlari Sijjak, Jahonobod, Bog'iston, Burchmulla, Yangiqo'rg'on, Nanay, Yusufxona kabi qishloqlar yaqinidagi xushmanzara joylarda bunyod etilgan (3-jadval).

METHda, ayniqsa milliy tabiat bog'lari mintaqasida ekologik turizmni rivojlantirish imkoniyatlari katta.

"Ekoturizm" – bu tabiat turizmi hisoblanib, tabiat muhitini bilish va tushinishni o'z ichiga oladi. Menejment sifatida shakllanadi, qaysiki bu faoliyat ekologik, ijtimoiy (sotsial) va madaniy jihatdan barqaror bo'lsa, bunday aniqlanish "tabiiy muhit" madaniy komponentlarini ham o'z ichiga olishini ta'kidlaydi. **"Ekologik muhit"** esa mahalliy aholi uchun ma'lum daromad va foydalaniladigan tabiiy resurslarni uzoq muddat muhofazasini qamragan bo'ladi. Yanada ravshanroq bayon etilsa, ekoturizm ham, turizmning boshqa barcha turlariga o'xshab ekologik barqaror bo'lishi, sayyoh-turistlarga qulayliklar tug'dirishi va mahalliy aholiga daromad keltirishi, shuningdek tabiiy va madaniy muhitga "mos" kelishi lozim. "Mos" kelishlik, qaysiki inson faoliyati turlari, miqyosi va usullari landshaft (ekotizim)lar va mahalliy aholi kayfiyati, qiziqishlari, xarakteri hamda o'lchamlariga to'g'ri kelishligidir. Chunki, xar qanday sayyohlik yoki ekoturizm ma'lum hududda amalga oshiriladi.

Ekoturizm boshqa turizm turlaridan o'ziga xos xususiyatlari bilan farqlanadi.

1. Ekoturizm yaxshi saqlangan tabiiy hududlarga sayohat bo'lib, bular milliy va tabiat bog'lari, rezervatlar va muhofaza-etiladigan tabiiy hududlarning boshqa turlarini o'z ichiga oladi.

2. Ekoturizm nisbatan qonun-qoidalarga bo'ysunish va ularga keskin rioya qilish, saqlanishi lozimligi mavjud tushunalidigan tarmoq.

**Ugom – Chotqol milliy tabiat bog'i hududidagi rekreatsiya
mintaqalari**

Mintaqalar	Asosiy landshaftlar	Relief, mutloq balandlik (m)	Havo harorati, °S					Rekreatsiya xususiyati
			Oylar					
			V	VI	VII	VIII	IX	
Fargos – Oqtosh	O'rtacha balandlikdagi tog'lar, yer yuzasining ayrim joylari kuchli o'yilgan, efemer o'simliklar va sun'iy daraxtzorlar mavjud	Past tog'lar, o'rtacha balandlikdagi tog'lar (1500-2000 m)	18,6	21,5	25,6	23,7	18,2	Umumsog'lo mlashtirish va nafas olish organlarini davolash, alpinizm, tog' turizmi
Qorvoq-himyon	O'rtacha balandlikdan to baland tog'largacha, joylarda yuza juda o'yilgan, balandlik mintaqalari yaqqol namoyon bo'ladi. Tog' oldi chalov – har xil o'tli dashti, butayong'oqzor, archa o'rmonlari va baland tog' mintaqasi	Past tog'lar, o'rtacha balandlikdagi tog'lar (1000-2300 m)	18,4	21,3	24,9	22,8	19,0	Umumsog'lo mlashtirish, cho'milish, suv sporti, qishki sport, baliq ovlash, tog' turizmi

3. Ekoturizm tabiiy muhitga salbiy ta'sirlari nisbatan kuchsizligi bilan farqlanuvchi bo'lganligidan, ba'zan uni **“yumshoq turizm”** ham

deb ataladi. Shu bois ham u muhofaza qilinadigan tabiiy hududlarda amalda tabiiy resurslardan foydalanishning yagona turidir.

4. Ekoturizmida mahalliy jamoa nafaqat xizmat ko'rsatuvchi sifatida faoliyat ko'rsatadi, balki muxofaza qilinadigan hududda yashashni davom ettiradi, tabiatdan foydalanishning o'ziga xos tarkibiga rioya qilgan holda xo'jalikning an'anaviy turlari bilan shug'ullanadi. Demak, ekoturizm – bu unda sayohatchilar uchun dam olish, xursandchilik va ekologik tarbiya mujassamlashgan. Shuning uchun turizmning ushbu turi alohida yondashuv va rejalashtirishni taqazo etadi.

Ekologik turizmning o'sishini shundan ham ko'rish mumkinki, asosiy xalqaro turistik yo'nalishlar jozibador ekzotik tabiati va takrorlanmas turistik resurslari mavjud bo'lgan Avstraliya, Yangi Zelandiya, Janubiy Amerika, Afrika davlatlariga to'g'ri kelmoqda. Ma'lumotlarga ko'ra, xalqaro turizm bozorida ekoturizmning hissi hozirda 20 % dan ortdi.

Xalqaro turizm jahon iqtisodiyotining asosiy tarmoqlari qatorida, mamlakatlar milliy daromadiga katta ulush qo'shmoqda. 1990-2000 yillar davomida aynan sayyohlik xizmatidan AQSh 42,1 mlrd, Xitoy 14,8 mlrd, Ispaniya 12,4 mlrd, Italiya 11,0 mlrd, Fransiya 9,0 mlrd, Rossiya 6,8 mlrd, Gresiya 6,6 mlrd, Buyuk Britaniya 5,7 mlrd, Kanada 4,5 mlrd, Turkiya 4,4 mlrd, Indoneziya 3,8 mlrd, Germaniya 3,5 mlrd, Misr 3,2 mlrd AQSh dollari miqdorida sof foyda olgan.*

O'zbekiston turistik resurslarga juda boy mamlakatlardan biri. Mamlakatimiz dunyoga mashhur o'rta asr arxitektura yodgorliklari (Samarqad, Buxoro, Xiva, Shaxrisabz, Qo'qon, Toshkent va boshqalar), Islom dininig ko'zga ko'ringan namoyondalari (Imom al-Buxoriy, Imom at-Termiziy, Naqshbandiy va boshq.), fan va adabiyot, san'at namoyondalari (Al-Farobiy, Beruniy, Ibn Sino, Mirzo Ulug'bek, Alisher Navoiy, Z.M.Bobur, Bexzod va boshq.), davlat arboblari (Amir Temur va boshq.) yashab ijod etgan va ulardan yorqin iz qolgan yurtidir. Dunyo xalqlari, xususan Sharq va Yevropa xalqlari ular bilan juda ham qiziqadi. Buning uchun tegishli shart-sharoitlar bunyod etilsa ularning

* Чет в иқтисодийети аймагани. Г. Фан. 2003, 49-б.

oqimi O'zbekistonga g'oyatda tez ko'payadi. Masalan, Imom al-Buxoriy maqbarasi chet el sayyohlari kelib ko'radigan, ziyorat qiladigan zamonaviy rekreatsiya ob'ektiga aylandi.

Jahon sayyohlik tashkilotining Osiyo mintaqasi bo'yicha mintaqaviy vakili Xarish Varinning quyidagi so'zlari bejiz aytilmagan: Toshkent va umuman O'zbekiston menda katta taassurot qoldirdi. O'zbekiston va uning qadimiy shaharlari sayyohlikni rivojlantirish uchun fantastik potentsialga ega bo'lib qoladi. Xalqning boy madaniyati, ko'p asrlik tarixi, arxeologik obidalar, arxitektura yodgorliklari, jozibali tabiati, eng muhimi iliq, do'stona mehmondo'stlik muhiti sayyohlarni bu zamanga oqib kelishi uchun yaxshi asos bo'la oladi. Bunday imkoniyatlardan foydalanishda milliy tabiat bog'larining mavjud ekoturizm salohiyatlaridan unumli foydalanish lozim.

Ugom-Chotqol milliy tabiat bog'ini ekoturizmni rivojlantirish maqsadida uchta mintaqaga ajratish mumkin:*

1. Burchmulla-Nanay mintaqasi.
2. Chimyon-Beldirsoy mintaqasi.
3. Xumson-Oqtosh mintaqasi.

Chimyon-Beldirsoy ekoturizm mintaqasida 150 oiladan katta bo'lmagan o'nlab aholi manzillari joylashgan, eng yirigi Chimyon qishlog'i bo'lib, ekoturizm infratuzilmasini rivojlantirish markazidir. Chorvoq suv ombori ham shu mintaqada bo'lib, hududdan Chimyonsoy, Beldirsoy kabi kichik daryolar oqib o'tadi.

Chimyon hududi 26 ga ni tashkil etib, Katta Chimyon cho'qqisi (3309 m) qad ko'tarib turgan tog' massivida joylashgan. Tog'-chang'i turistik majmuasi "Chimyon oromgoxi" dengiz sathidan 1320 m balandda joylashgan. Chimyonga yaqin Yusufxona, G'alvasoy 24 km uzoqda bo'lib, 1000 kishi yashaydi, Yubileyniyda (8 km) 750 kishi istiqomat qiladi.

Burchmulla-Nanay ekoturizm mintaqasi Chorvoq suv ombori janubi-sharqidagi aholi yashash joylarini o'z ichiga oladi. Ekoturizm markazi bo'lib Burchmulla qishlog'i hisoblanadi. Uning maydoni 15

ming ga, aholisi 4,1 ming kishi. Mintaqadagi Yakkatut qishlog'ida 3,1 ming, Yangiqo'rg'onda 1,0 ming, Yusufxonada 0,5, Yubileyniyda 1,2, Boladalida 1,8, Bog'istonda 2,0, Nanayda 3,8 ming kishi yashaydi.

Ekoturizm ob'ektlari quyidagilar:

1. Qulasoy daryosi quyi oqimidagi kengligi 4 m, balandligi 30 m Qulasoy sharsharasi.

2. Chotqol daryosiga Paltov irmog'ining qo'shilishidan hosil bo'lgan 38 m balanddan tushuvchi Paltov sharsharasi.

3. Qulasoy daryosi (Burchmulla qishlog'i yaqinida)dagi Qulasoy qisig'i.

4. Ko'ksuv daryosi yuqori oqimidagi "Shel" qisig'i.

5. Ko'ksuv daryosi yuqori oqimi havzasidagi Ayriq ko'li. Bu joyda kamdan kam holda uchraydigan paleogen dengiz yotqiziqlari hayvonot olami qoldiqlari bilan birga saqlanadi.

Mintaqada sayyohlar e'tiborini tortadigan e'tiborga loyiq ob'ektlar bisyor.

Qo'rg'onlar:

- Yusufxonaning janubi-g'arbidagi Chimyonsoyning quruq konuslari, Tosh qo'rg'on.

Geologik xususiyati:

- neogen davriga xos temir moddasini o'zida saqlagan qizil tuproqlar;

- lava qoldiqlari.

Tog' cho'qqilari:

- Kichik (2100 m) va Katta Chimyon (3309 m), Mingbuloq (2823 m), Mayg'ashkon (2310 m).

O'simliklari:

- maymunjonli o'rmonlar;

- turli gullar, lolalar, buta va alp o'tloqlari;

Landshaftlari:

- Qiziljar;

- Qumbel dovoni;

- Gulkam darasi;

- Alp o'tloqlari.

Hayvonlari:

- tog' qo'yi, ayiq;
- burgut, bulbul, kaklik, mayna va b.

Suvlari:

- Gulkam va Novotosh sharsharalari, Qora sharshara (balandligi 40 m);
- Chimyon, Beldirsoy, Nurekota, Gulkamsoy, Eshakko'priksoy daryolari.

Ushbu mintaqaning istiqbolini belgilashda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining **"Chorvoq erkin turistik zonasini tashkil etish to'g'risida"**gi farmoni (05.12.2017) mintaqada zamonaviy mexmonxona majmualari, madaniy sog'lomlashtirish, savdo-ko'ngilochar va turistik ahamiyatdagi boshqa ob'ektlar qurish, shuningdek, zamonaviy muxandislik infratuzilmasi ob'ektlarini tashkil etishni nazarda tutadi.

Xumson-Oqtosh ekoturizm mintaqasida qonun muhofazasiga olingan ko'plab butalar, gullar, daraxtlar o'sadi. Ayniqsa, shifobaxsh-dorivor o'simliklar alohida mavqega ega. Tog' yonbag'irlari, daryo vodiylarida xushmanzara makonlar mavjud. Bulardan tashqari milliy tabiat bog'i hududida ko'plab petrograflar, qadimgi manzilgohlar, qo'rg'onlar, arxeologik yodgorliklarni uchratish mumkin. Mintaqadagi **Islom dini nuqtai nazaridan qimmatli bo'lgan qadamjoylar**, avliyolar qo'yilgan qabr va qabristonlar talaygina. Bular: Shayx Umar Vali Bog'ustoni va shayx Dovud mozorlari, Hazrati Mulla va Yalovlik qabristonlari va yana boshqa ko'plab ziyoratgoxlarni keltirish mumkin.

Demak, mintaqada rekreatsiya va ekoturizمنى rivojlantirish ekologik-iqtisodiy jihatdan davr talabi.

Rekreatsiyani rivojlantirishning iqtisodiy asoslari-go'zal tabiat imkoniyatlari vositasida insonni dam olishi uchun qulay shart-sharoitlarni vujudga keltirishga bog'liq. Dam olish mumkin bo'lgan tabiat quchog'ida tegishli infratuzilma tashkil etilmasa, rekreantlarga qo'ngildagidek xordiq chiqarish imkoni bo'lmaydi. Rekreatsiya infratuzilmasi dam olish ob'ektlari (sanatoriya, kurort, pansionat va b.)ga transport kommunikatsiyalari, elektr va tabiiy gaz tarmoqlari

tutashirilgan bo'lishi lozim. Dam olish ob'ektida mumkin bo'lgan sport maydonlari va jihozlari, suv havzalari (cho'milish uchun, sayr uchun, qayiq, katamaran va boshq.), sohil bo'yi manzaralari daraxtzorlar bilan band bo'lishi, yemakxona, avtotransportlar uchun maxsus joylar, telefon va hordiq chiqarish uchun boshqa zaruriy imkoniyatlar bo'lishi lozim. Dam oluvchilarni tabiat peyzaji, tarovati, xushmanzaraligi lol qoldirishi kerak; toza havo, suv, sarxil mevalar, shifobaxsh balchiq, mineral suvlar eng zaruriy omillarki, ularning bisyorligi insonni ko'ngildagidek xordiq chiqarishi uchun asos bo'ladi.

Rekreatsiya infratuzilmasi qanchalik takomillashgan bo'lsa, hordiq chiqaruvchilarning ham sog'liqlarini tiklashi shunchalik darajada yuqori bo'lishiga erishiladi. Bu o'z navbatida dam olish maskanlarining malakali mutaxassislar bilan ta'minlanishga ham bog'liq.

4.3. Muhofaza etiladigan tabiiy hududlarga tutash mintaqalarning (Parkent tumani misolida)* rekreatsiya va ekoturizm imkoniyatlari

Hududning ma'lum qismlari METHga to'g'ri keluvchi mintaqalardan biri Chotqol tizmasining janubi-g'arbida joylashgan Oqsoqota-Parkent rekreatsion mintaqasidir. Mintaqa asosan o'rtacha va pasttog'-tekisliklarini ishg'ol etgan bo'lib, dam olish uylaridan: Kumushkon (1140 m dengiz sathidan balandda joylashgan), So'qoq (1050 m) kabilar mavjud. Umuman Parkent tumanining tog'li hududlari Ugom-Chotqol milliy tabiat bog'i qaramog'ida bo'lib, mintaqaning rekreatsiya va ekoturizm imkoniyatlari juda boy. Ekoturizmni rivojlantirishning iqtisodiyotga ta'siri beqiyosligi aniq. Uni xorijiy mamlakatlar misolida yaqqol ko'rish mumkin (4-jadval).

Hududning geografik jihatdan tog'lar bilan o'ralganligi, katta-kichik soy va shifobaxsh buloqlarning serobliligi tumanning iqlimi va ob-havosiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Bu yerda erta bahorda va kech kuzning ba'zi kunlarida yilning to'rt fasliga hos manzaralarni kuzatish mumkin.

---

*Nayrullayev S. 2006 maqolasi asosida yozilgan

Ekoturizmning hududlar va mahalliy birlashmalar iqtisodiyotiga ta'siri

Janubiy Afrika Kwazulu Natal Wildlife	Beliz qo'riqxonasi	Ekvador, Galapagos orollari
Davlat ishtirokidagi qo'riqxonona	Qo'riqxonaga nodavlat tashkiloti rahbar	1999 yildagi tushum 5 mln. \$ dan ortdi
Taklif qilinadigan sayyohlik xizmatlari: apartament, lagerlarga joylashtirish, restoranlar, magazinlar, sayyohlik xizmatlar	Taklif qilinadigan sayyohlik xizmatlari: apartamentlar, dam olish lagerlariga joylashtirish, ta'lim dasturlari, ekskursiyalar, turoperatorlar xizmati	
O'z-o'zini yoki konsessionerlar boshqaradi	Birinchi navbatda ta'lim va ilmiy turizm	Tushumning 45% i davlat ma'muriyati, qo'riqxonona boshqaruviga ajratiladi.
Ekoturizmning barcha segmentlari mavjud	Boshqarish harajatlarining hammasi turizm tushumlaridan moliyalashtiriladi	Tushumning 50% i mahalliy (hududiy) tashkilotlarga ajratiladi
Qo'riqxonona byudjetining 35% i ekoturizmdan keladi	Sayyohlar kirishda 3.75 dollardan to'laydilar 1997 yilda tushum 400 000 dollarni tashkil etgan	Cofanes – Metropolitan Touring qo'shma korxonasi tashkil etilgan
Mahalliy aholi: 800 ga yaqin ish o'rinlari tashkil etilgan (ish joyida on the job o'qishi), Community Fund fondi, hunarmandchilik san'ati mahsulotlari ishlab chiqariladi.	Maxsus loyihalar va sarmoya o'zlashtirilishi moliyalashtiriladi. Kuzatuv ittifoqi: davlat institutlari, nodavlat tashkilotlari, xususiy sektor (davlat ko'pchilik ovozga ega emas)	Turoperator roli: birlamchi moliyalashtirish, maslahat, turlarni tashkil etish, transport, marketing; Mahalliy birlashmalar roli: joylashtirish, ovqatlantirish, mahalliy dasturlar, hunarmandchilik san'ati mahsulotlari, turizm, neft sanoati va ovchilikdan keladigan foydani egallaydi. Turoperator imtiyozlari: noyob mahsulotlarni bozorga chiqarish, tabiatni muhofaza qilish maqsadida tabiatni muhofaza qilish uyushma tashkil etish

Ko'klamda tog' oldi tekisliklarida bog'lar gullab, bahor libosiga o'ralgan davrda o'rtacha balandlik hududlarda boychechak endi nish urgan, yuqori tog'li qishloqlar esa hali ham oppoq qor bilan qoplangan bo'ladi. Umuman tumanning quyi tekisliklaridan tog' hudulariga ko'tarilgan sari yoz fasli davomi nisbatan qisqarib, qish fasli uzayib boradi.

Tumanda yer osti suvlari o'zlarining xossa va xususiyatlari, tarqalishi hududining yer sathi tuzilishi, tog' jinslari qatlamlarining yotish holatlari, tarkibi, qalinligi, yillik yog'in miqdori bilan chambarchas bog'liq. Ko'rsatiladigan mezonlarning ta'sir darajalariga qarab tuman hududida uch toifadagi yer osti suvlari uchraydi:

a) paleozoy davri tog' jinslari muhitidagi yoriq-karst suvlari;

b) mezazoy, kaynozoy davri tog' jinslaridagi qavatlararo g'ovak, yoriq suvlari;

v) to'rtlamchi davr jinslaridagi g'ovak suvlar.

Paleozoy davr yotqiziqlaridagi yer osti suvlari ana shu jinslar tarqalgan maydonlarga yoqqan qor-yomg'ir suvlarini tog' jinslari yoriqlariga, g'ovaklariga, karst bo'shliqlariga sekin-asta singishi va harakati natijasida vujudga keladi. Dengiz sathidan 1400-1500 metr balandlikda joylashgan maydonlardagi mavjud buloq suvlarining 85-90 % i shu toifa yer osti suvlariga kiradi. Ular tuman hududidagi daryolarni yil mobaynida suv bilan ta'minlab turuvchi manba hisoblanadi. Surenota tog'ining janubiy, janubi-g'arbiy yonbag'ridagi Qo'tirbuloq, Chinorbuloq, Zargentsoyning yuqori oqimidagi Avliyoota bulog'i, So'qoq chashmasi, Sanganak, Boshqizilsoy vodiylarida yil davomida qaynab chiqib turgan buloqlarning bir soatlik suv sarfi 300-500 m³ dan ortib ketadi (5-jadval).

Tuman hududidagi paleozoy davri jinslaridan oqib chiquvchi hamma buloq suvlari (Qo'tirbuloqdan tashqari) chuchuk gidrokarbonatli suvlardir. Ular tarkibidagi qattiq moddalar qoldig'i miqdori 0,3 - 1,02 litrdan oshmaydi. Jumladan, Surenota tektonik yorig'idan, paleozoy bilan yura davri jinslari oralig'idan qaynab chiqayotgan Qo'tirbuloq suvining minerallashuv darajasi 0,7 g/l tashkil etadi. Bu shifobaxsh buloqning tarkibi xlor-sulfat gidrokarbonatli, harorati 36,2 °C atrofida.

**Parkent tumani hududida joylashgan yirik buloqlar
(Xayrullaev S., 2006)**

№	Buloqning nomi	Suv sarfi, l/s		Joylashgan joyi
1	Xorliq bulog'i	10	60	Hisarak
2	Shavkat	10	60	Hisarak
3	Avliyo ota	30	210	Zarkent
4	Volgin	10	60	Zarkent
5	Do'lana	10	30	
6	Tossar	10	60	
7	Sanganak	10	30	Sanganak
8	Quduq	10	30	
9	Mozorsaid	10	60	
10	Obishukur	10	30	
11	Zarkent	10	30	Zarkent
12	Sumcha	10	60	Hisarak

Bu buloq suvida yuvingan inson uzoq payt va umuman teri-tanosil kasalliklariga duchor bo'lmaydi, qo'tirdan tez va oson qutiladi.

Mezozoy, qatlamlararo g'ovak yoriq suvlari tuman hududida nisbatan kam tarqalgan bo'lib, buloq holatida Surenota tog'ining shimoli-g'arbiy, janubiy yonbag'irlaridan oqib chiqadi. Quruq qoldiq moddalar miqdori ba'zan 1-3 g/l ga boradi. Tarkibi gidrokarbonati, sulfat xloridli, ta'miga ko'ra asosan chuchuk suvlar guruhiga kiradi.

To'rtlamchi davr tog' jinslaridagi g'ovak suvlar, asosan allyuvial, delyuvial genetik tipdagi qumlar, shag'allar, lyos va lyossimon jinslarning qatlamlariga ularning g'ovaklari orqali qor va yomg'ir suvlarini singishi va sizib o'tishi natijasida paleozoy, mezozoy va neogen tog' jins yoriqlari qatlamlari orqali oqib o'tuvchi suvlar, doimiy daryo suvlari qatnashadi. Yer osti suvlarining eng ko'p zahirasi Parkentsoy va Boshqizilsoy vodiylariga to'g'ri keladi va bir sutkada 7-10 ming m³ ga etadi.

Bu buloqlardagi suvlar oliy sifatga ega. Buloqlarning ba'zilarini atrofiga sanatoriyalar, dam olish uylari qurilgan. Insonlar sog'ligini

tiklab, mehnat unumdorligini oshirishda buloqlar muhim ahamiyat kasb etadi.

Parkent tumani hududi serquyoshligi, iqlimning juda ham kontinentalligi, tog' oldilarining qurg'oqchilligi bilan ajralib turadi va yana o'ziga hos qator rekreatsion xususiyatlarga ham ega.

Parkent tumani hududida quyosh nur sochib turadigan vaqt-ufqning ochiqligi, yonbag'irlarning holati va bulutlikka qarab atfidagi tekisliklardagiga nisbatan biroz kamayadi va u tumanda 2600-2800 soatni tashkil etadi.

Tumanda havo haroratining ko'p yillik o'rtacha miqdori hududning mutlaq balandligi, tog' tizmalarining yo'nalishi va quyoshga hamda havo oqimlarining yo'nalishiga nisbatan qanday joylashganligiga qarab 0° dan $12,8^{\circ}\text{C}$ gacha o'zgaradi. Yil davomida faqat yanvar oyining o'rtacha harorati tog' oldi hududlarida manfiy ($-0,6^{\circ}\text{C}$) qiymatga ega. Tog' oldidan balandga ko'tarila borganda havo harorati pasaya boradi va $-5 - 6^{\circ}\text{C}$ ni tashkil etadi.

Yoz oylarida tumanda tog' oldi hududlarida iyul oyining o'rtacha harorati $+27^{\circ}\text{C}$ dan oshmaydi, mutloq yuqori harorat $42 - 44^{\circ}\text{C}$ gacha ko'tariladi, 2000-2200 metr balandlikda esa $30 - 32^{\circ}\text{C}$ ni tashkil etadi.

Havo namligining ko'p yillik o'rtacha miqdori 58 % ni tashkil etadi. Yozda esa 38-41 % atrofida bo'ladi. Ba'zi qurg'oqchilik yillari yozda havo namligining pasayishi tuproqdagi namlikning bug'lanishini tezlatadi hamda nafas olishni yengillashtiradi. Tuman hududida yog'in-sochin miqdori joyning mutloq balandligiga va boshqa orografik xususiyatlarga bog'liq ravishda notekis taqsimlangan. Eng kam yog'in 400 mm tog' oldilarida kuzatiladi, tog'larda esa yog'in miqdori 600-800 mm gacha boradi va yog'ingarchilik asosan kuz, qish-bahor oylariga to'g'ri keladi. Yilning sovuq davrida tumanda yog'in-sochin ko'proq qor shaklida yog'adi. Uning qalinligi 1200-2000 metr mutloq balandlikda 100 sm gacha boradi. Bu hol tumanda qishki turizmni rivojlanishiga imkon yaratadi.

Tog'-vodiy shamoli tumanning barcha vodiylarida kuzatiladi. Tuman uchun qish va bahor oylarida tog'dan pastga qarab esadigan iliq, quruq fyon shamoli ham xosdir.

Yuqorida qilingan tahlildan ko`rinib turibdiki, hududi asosan tog`liklardan iborat bo`lgan Parkent tumani iqlimi o`ziga xos bo`lib, u mo`tadil, aholi dam olishi, sayru-sayohat qilishi, davolanishi va shifo maskanlarini barpo etish uchun qulaydir.

Parkent tumani ma`muriy markazi Parkent shaharchasi tog` oldi tekisligida joylashganligi, nisbatan qishloq xo`jaligiga ixtisoslashgan fokus markazida bo`lganligidan doimo aholining xo`jalik-iqtisodiy va madaniy-maishiy qiziqishlari markazi hamdir. Markazda qator ishlab chiqarishning mahalliy ahamiyatga molik turlari rivojlangan bo`lsada, hali xizmat ko`rsatish sohalari, infratuzilmalar rivojlantiriladi, yirik korxonalar va tashkilotlarning filiallari ochilishi aniq. Biroq, mintaqada ko`proq rekreatsiya va ekoturizmga xizmat ko`rsatish tarmoqlarini rivojlantirishga yo`naltirilgan siyosatni ustuvor navbatda kuchaytirish yni muddaoligini esdan chiqarmaslik lozim.

Tayanch tushunchalar:

Ekologik vazifalar, atrof-muhit, ijtimoiy vazifalari, iqtisodiy vazifalari, ilmiy vazifalari, tarbiyaviy vazifalari, rekratsiya, ekoturizm, ekologik muhit, yumshoq turizm, tog`-vodiy shamoli, rekreatsiya infratuzilmasi, pansionat, kurort, sanatoriya, arxeologik obidalar, arxitektura yodgorliklari

Nazorat uchun savollar:

1. METHning vazifalarini ayting.
2. METHning ekologik vazifalarini tushintiring.
3. Davlat qo`riqxonalari, (landshaft) buyurtma qo`riqxonalari hamda tabiat bog`lari kimlar hisobidan moliyalashtiriladi?
4. Ugom – Chotqol milliy tabiat bog`i hududida qanday rekreatsiya mintaqalari mavjud?
5. Ekoturizmga ta`rif bering?
6. Yumshoq turizm mohiyatini tushintiring.
7. Ugom-Chotqol milliy tabiat bog`ini ekoturizmni rivojlantirish maqsadida nechta mintaqaga ajratish mumkin?
8. Ekoturizm ob`ektlariga nimalar kiradi?
9. Parkent tumani hududida joylashgan yirik buloqlarga misollar keltiring.
10. Parkent tumani hududida joylashgan rekreatsiya obektlariga misollar keltiring.

V BOB. BIOLOGIK RESURSLARNI MUHOFAZA QILISHDA O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI "QIZIL KITOB"NING O'RNI

5.1. "Qizil kitob" to'g'risida

O'zbekiston Respublikasining "Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to'g'risida"gi Qonunining asosiy vazifalaridan biri "tipik, noyob, qimmatli tabiiy ob'ektlar va majmualarni, o'simliklar va hayvonlarning irsiy fondini saqlab qolish, ..." dir. Bunda, ayniqsa "Qizil kitob"ning ahamiyati beqiyosdir.

"Qizil kitob" – dunyo, alohida regionlar va mamlakatlarning kelajakda yo'qolib ketishi xavfi bo'lgan hayvonot va o'simliklar dunyosi to'g'risidagi tizimli ma'lumotlarni o'zida saqlovchi maxsus hujjatdir. Uni tashkil etish g'oyasi (1948) Tabiatni va tabiiy resurslarni muhofaza qilish Xalqaro ittifoqi (TTRMQXI-MSOP) faoliyati bilan bog'liq.

Xalqaro "Qizil kitob"da muhofaza qilinishi lozim bo'lgan o'simlik va hayvonlarning beshta toifasi ajratilgan:

1. Yo'qolib borayotgan turlar.
2. Noyob turlar.
3. Son jihatdan kamayib borayotgan turlar.
4. Noaniq (turi aniqlanmagan) turlar.
5. Tiklanayotgan turlar.

Sobiq ittifoqda "Qizil kitob"ning birinchi nashri 1978 yil, ikkinchi nashri esa 1984 yilda nashrdan chiqqan edi.

O'zbekistonning birinchi "Qizil kitobi" (1983)ga umurtqali hayvonlarning 63 turi, yo'qolib ketish xavfi ostida turgan o'simliklarning (1984) 163 turi kiritilgan.

Jahon faunasining Xalqaro "Qizil kitobi" (2000)ga asoslangan tahlillar shuni ko'rsatadiki, keyingi to'rt yuz yil davomida hayvonlarning 713 turi Yer yuzasidan butunlay yo'qolib ketdi, 33 turi yovvoyi tabiatda umuman yo'q bo'lib ketib, faqatgina xonaki sharoitlarda saqlanib qolgan (Qizil kitob, 2003). Ayni paytda dunyo

bo'yicha o'simlik va hayvonlarning 16 ming 928 turi yo'qolib ketish xavfi ostida ekanligi, ayniqsa achinarlidir (S Raxmonov, 2014).

O'zbekiston Respublikasining yangi "Qizil kitobi"ga (2006) o'simlik va zamburug'larning 305 turi kiritilgan bo'lsada, olib borilgan izlanishlar yana 138 o'simlik turini ham kiritish lozimligini ko'rsatmoqda. "Qizil kitob"ga (2003) sut emizuvchilarning 24, qushlarning 51, sudralib yuruvchilarning 16, baliqlarning 18, xalqasimon chuvalchaglarning 3, mollyuskalarning 15 va bo'g'im oyoqchilarning 62 turi va kenja turlari jami 188 tur hayvonlar kiritilgan.

Tabiatning tabiati juda nozik, uzoq vaqt uning boyliklari, shuningdek o'simlik va hayvonot boyliklaridan xo'jasizlarcha foydalanib kelindi. Endi ahvolni tuzatish, o'simlik va hayvonlarni sonini saqlash, sonini barqarorlashtirish, tabiatdagi muvozanat maromini tartibga solish uchun vaqt va eng muhimi insonlarning sermulo-haza, shafqatli munosabati zarur. Bunda "Qizil kitob"ning ekologik "bongi"ning amaliy ahamiyati katta.

5.2. O'zbekiston Respublikasi "Qizil kitobi"ga kiritilgan o'simlik va zamburug'lar

O'ZBEKCHA, RUSCHA VA LOTINCHA NOMLARI		
<i>O'zbekcha nomi</i>	<i>Русча номи</i>	<i>Lotincha nomi</i>
<i>Ayiqtovondoshlar oilasi</i>	<i>Семейство Лютико-вые</i>	<i>Ranunculaceae</i>
1. Knorring isfaragi	Живокость Кнорринг	Delphinium knorringianum B. Fedtsch.
2. Oq parpi	Аконит таласский	Aconitum talassicum Popov
3. Yumaloq barg parpi	Борец круглолистный	Aconitum rotundifolium Kar. et Kir
4. Boysun po'fanagi	Ветреница байсунская	Anemone baissunensis Juz.
5. Vuxoro po'fanagi	Ветреница бухарская	Anemone bucharica Regel

6. Tillarang sug'uro'-t	Горицвет золотистый	Adonanthe chrysoeyatha (Hook. f. et Thoms.) Sennikov
7. Tuksiz sug'uro't	Горицвет голочашечный	Adonanthe leiosepala (Butkov) Chrtek et Slavikova
8. Oltoy trolliusi	Купальница алтайская	Trollius altaicus C. A. Mey.
<i>Anordoshlar oilasi</i>	<i>Семейство</i> <i>Гранатовые</i>	<i>Punicaceae</i>
9. Yovvoyi anor	Гранат обыкновенный	Punica granatum L.
<i>Bignoniyadoshlar oilasi</i>	<i>Семейство</i> <i>Бигнониевые</i>	<i>Bignoniaceae</i>
10. Olga inkarvilleyasi	Инкарвиллея ольги	Incarvillea olgae Regel
<i>Burchokdoshlar oilasi</i>	<i>Семейство</i> <i>Мотыльковые</i> <i>(Бобовые)</i>	<i>Fabaceae (Leguminosae)</i>
11. Binafsha gulli arg'uvon	Багрянник Гриффита	Cercis griffithii Boiss.
12. Abolin astragali	Астрагал Аболина	Astragalus abolinii Popov
13. Baranov astragali	Астрагал Баранова	Astragalus baranovii Popov
14. Binafsharang astragal	Астрагал центральный	Astragalus centralis E. Sheld.
15. Boris astragali	Астрагал Бориса	Astragalus borissianus Gontsch.
16. Butkov astragali	Астрагал Буткова	Astragalus butkovii Popov
17. Buxoro astragali	Астрагал бухарский	Astragalus bucharicus Regel
18. Villis astragali	Астрагал Виллиса	Astragalus willisii Popov
19. Do'lona astragali	Астрагал долонский	Astragalus dolonus (Rassulova et B.

20. Yong'oqsimon astragal	Астрагал ореховый	A. Scharipova) Kamelin Astragalus nucleosus Popov
21. Zarhal astragal	Астрагал позолоченный	Astragalus auratus Gontsch.
22. Ikkirang astragal	Астрагал двухцветкововидный	Astragalus dianthoides Boriss.
23. Knorring astragali	Астрагал Кнорринг	Astragalus knorringianus Boriss.
24. Komarov astragali	Астрагал Комарова	Astragalus komarovii Lipsky
25. Massagetov astragali	Астрагал Массагетова	Astragalus massagetovii B. Fedtsch.
26. Mixail astragali	Астрагал Михаила	Astragalus michaelis Boriss.
27. Nurota astragali	Астрагал нуратинский	Astragalus nuratensis Popov
28. Patsimon astragal	Астрагал перистый	Astragalus plumatus Boriss.
29. Paxmoqtukli astragal	Астрагал ложноязвенниковый	Astragalus pseudanthylloides Gontsch.
30. Piskom astragali	Астрагал пскемский	Astragalus pskemensis Popov
31. Pufak astragal	Астрагал тонкопузырчатый	Astragalus leptophysus Vved.
32. Soxta cho'l astragali	Астрагал ложноэремофиза	Astragalus pseudoeremophysa Popov
33. Sur astragal	Астрагал сплошь серебристый	Astragalus holargyreus Bunge
34. Tuk kosachali astragal	Астрагал волосисточашечный	Astragalus lasiocalyx Gontsch.
35. To'olon astragali	Астрагал тупаланский	Astragalus tupalangi Gontsch.

36. Yulingan astragal	Астрагал оборванный	<i>Astragalus rhacodes</i> Bunge
37. Yumaloq tupgulli astragal	Астрагал почти шахимарданский	<i>Astragalus subschachimardanus</i> Popov
38. Qiziltomir astragal	Астрагал красножилковый	<i>Astragalus rubrivenosus</i> Gontsch.
39. Qiziler astragali	Астрагал красноземный	<i>Astragalus terrae-rubrae</i> Butkov
40. Qizg'ish astragal	Астрагал красноватый	<i>Astragalus rubellus</i> Gontsch.
41. Qo`rg` oshin astragal	Астрагал свинцовый	<i>Astragalus plumbeus</i> (Nevski) Gontsch.
42. Odilov astragali	Астрагал Адылова	<i>Astragalus adylovii</i> F.O.Khass., Ergashev et Kadyrov
43. Aleksey astragali	Астрагал Алексея	<i>Astragalus alexeji</i> Gontsch.
44. Belolipov astragali	Астрагал Белолитова	<i>Astragalus belolipovii</i> Kamelin ex F.O. Khass. et N. Sulejm.
45. Janubi-farg'ona astragali	Астрагал южноферганский	<i>Astragalus austroferganicus</i> Kamelin et R. M. Vinogr.
46. Keller astragali	Астрагал Келлера	<i>Astragalus kelleri</i> Popov
47. Qizil xo`roz astragali	Астрагал кызылхуразский	<i>Astragalus rubri-galli</i> Popov
48. Shu`lali zirako`t	Эспарцет таверниерелистный	<i>Onobrychis tavernierifolia</i> Stocks ex Boiss.
49. Burchoqsimon kalispepla	Калисепгла эгакантовая	<i>Calispepla aegacanthoides</i> Vved.
50. Qoqaroʻya moyqoqarag`on	Майкараган сетчатый	<i>Calophaca reticulata</i> Sumnev.
51. Yirik no`xat	Нут большой	<i>Cicer grande</i> (Popov)

52. Mo'g'ultog' no'xati	Нут моголтавский	Korotkova <i>Cicer mogoltavicum</i> (Popov) A.S. Korol.
53. Qudroyi no'xat	Нут седой	<i>Cicer incanum</i> Korotkova
54. Vvedenskiy oksitropisi	Остролодочник Введенского	<i>Oxytropis vvedenskyi</i> Filim.
55. Mayda gulli oksitropis	Остролодочник мелкоцветный	<i>Oxytropis tyttantha</i> Gonsch.
56. Maydontol oksitropisi	Остролодочник майдантальский	<i>Oxytropis maidantalsis</i> B. Fedtsch.
57. Nimrang pushti oksitropis	Остролодочник ложнорозовый	<i>Oxytropis pseudorosea</i> Filim.
58. Fedchenko oksitropisi	Остролодочник Федченко	<i>Oxytropis fedtschenkoana</i> Vassilcz.
59. Yurqa pardali oksitropis	Остролодочник ложнотонкопузырчатый	<i>Oxytropis pseudoleptophysa</i> Boriss.
60. Angren tangao'ti	Копеечник ангренский	<i>Hedysarum angrenicum</i> Korotkova
61. Buxoro tangao'ti	Копеечник бухарский	<i>Hedysarum bucharicum</i> B. Fedtsch.
62. Drobov tangao'ti	Копеечник Дробова	<i>Hedysarum drobovii</i> Korotkova
63. Omonqo'ton tangao'ti	Копеечник аманкутанский	<i>Hedysarum amankutanicum</i> B. Fedtsch.
64. Tizma tangao't	Копеечник великолепный	<i>Hedysarum magnificum</i> Kudr.
65. Langarsimon ezneya	Чезнея якорцевидная	<i>Chesneya tribuloides</i> Nevski
66. Bochansev smanniyasi	Эверсмания Бочанцева	<i>Eversmannia botschantzevii</i> Sarkisova
67. Osiluvchan (uvchan)	Эremosparton обвислый	<i>Eremosparton flaccidum</i> Litv.

qulonquyruq <i>Bugdoydoshlar oilasi</i>	<i>Семейство</i> <i>Мятликовые</i> <i>(Злаковые)</i>	<i>Poaceae (Graminea)</i>
68. Oqtog' chalovi	Ковыль актавский	Stipa aktaviensis Roshev.
69. Qoratog' chalovi	Ковыль каратавский	Stipa karataviensis Roshev.
70. Gnezdillo chalovi	Ковыль Гнездило	Stipa gnezdilloi Pazij
<i>Giatsintdoshlar oilasi</i>	<i>Семейство</i> <i>Гиацинтовые</i> <i>(Лилейные)</i>	<i>Hyacinthaceae</i> <i>(Liliaceae)</i>
71. Turkiston dipkadiysi	Дипкади туркестанский	Dipcadi turkestanicum Vved.
<i>o'ovzabondoshlar oilasi</i>	<i>Семейство</i> <i>Бурачниковые</i>	<i>Boraginaceae</i>
72. Mayda moviygul	Липучка мелкая	Lappula parvula Nabiev et Zakirov
73. Nurota moviyguli	Липучка нуратинская	Lappula nurativica Nabiev et Zakirov
74. Oqtog' moviyguli	Липучка актуаская	Lappula aktaviensis Popov et Zakirov
75. Yirik halqagulli tangabarg	Риндера крупноводиковая	Rindera fornicata Pazij
76. Buxoro g'ichmolasi	Гелиотроп Бухарский	Heliotropium bucharisum B. Fedtsch.
77. Yirik ildizli mehrigiyoh	Оносма крупнокорневая	Onosma macrorhiza Popov
78. Boshmaldoqsimon noneya	Нонья башмачковидная	Nonea calceolaris Nikif. & Pazij
<i>Gulsafsardoshlar oilasi</i>	<i>Семейство</i> <i>Бурачниковые</i>	<i>Iridaceae</i>
79. Italiya gladiolus	Липучка мелкая	Gladiolus italicus Mill.
80. Olatog' za' faroni	Липучка	Crocus alatavicus Regel et

31. Vinkler Iridodiktiumi	нуратинская Липучка актуаская	Semen. Iridodictyum winklerii (Regel) Rodionenko
32. Antiqa yuno	Риндера крупносводиковая	Juno magnifica (Vved.) Vved.
33. Orxideyanamo yunona	Гелиотроп Бухарский	Juno orchitoides (Carriare) Vved.
34. Ippolit gulsafsari	Оносма крупнокорневая	Iris hippolyti (Vved.) Kamelin
35. Svetlana gulsafsari	Ноня башмачковидная	Iris svetlanae (Vved.) F. O. Khass.
Aradoshlar (Soyabonguldoshlar) oilasi	<i>Семейство</i> <i>Сельдерейные</i> <i>(Зонтичные)</i>	<i>Apiaceae (Umbelliferae)</i>
36. Mayda mevali Dorema	Дорема мелкоплодная	Dorema microcarpum Korovin
37. Denov jufturug'i	Шарозонтичник денауский	Sphaerosciadium denaense (Schischk.) Pimenov et Kljuykov
38. Popov D' yakmevasi	Бороздоплодник Попова	Aulacospermum popovii (Korov.) Kljuykov, Pimenov et V. N. Tikhom.
39. Tyanshan Kameliniyasi	Камелиния тяньшанская	Kamelinia tianshanica F.O.Khass. et I. I. Malzev
40. Sumbul kovraki	Ферула мускатная	Ferula sumbul (Kauffm.) Hook. f.
41. Tuganakli kovraki	Ферула клубненосная	Ferula tuberifera Korovin
42. Qizilqum kovraki	Ферула кызылкумская	Ferula kyzylkumica Korovin
43. Pratov kovragi	Ферула Пратова	Ferula pratovii F.O.Khass. et I. I. Malzev
44. Fedchenko kovragi	Ферула федченковская	Ferula fedtschenkoana Koso-Pol.

95. Korjinskiy kovragi	Ферула Коржинского	<i>Ferula korshinskyi</i> Korovin
96. O'rinbosar kovrak	Ферула замещающая	<i>Ferula vicaria</i> Korovin
97. Seversov mo'g'ultoviyasi	Моголтавия Северцева	<i>Mogoltavia sewerzowii</i> (Regel) Korovin
98. Fedchenko pildiroqmevasi	Омежник федченковский	<i>Oenanthe fedtschenkoana</i> Koso-Pol.
99. Chiziqpoyali pildiroqmeva	Омежник разноплодный	<i>Oenanthe heterococca</i> Korovin
100. Shashirsimon pufakbo'g'im	Комаровия неровносемянная	<i>Komarovia anisosperma</i> Korovin
101. Hisor sarpoiyasi	Головоног гиссарский	<i>Cephalopodium hissaricum</i> Pimenov
102. Regel qirqboshi	Зарафшания Регеля	<i>Zeravschania regeliana</i> Korovin
103. Sariq qirg'gul	Фергания многоцветковая	<i>Fergania polyantha</i> (Korovin) Pimenov
104. Pildiroq qo'shshox	Жабрица кубарчатая	<i>Seseli turbinatum</i> Korovin
105. Ovchinnikov pauliyasi	Паулия Овчинникова	<i>Paulita ovczinnikovii</i> Korovin
106. G'aroyib kuzaki	Осенница неожиданная	<i>Autumnalia inopinata</i> Pimenov
107. Chandir Lipskiya	Липския замечательная	<i>Lipskya insignis</i> (Koso-Pol.) Nevski
108. Chakanug' mevasimon astomatopsis	Астоматопсис подмаренникоплодный	<i>Astomatopsis galiocarpa</i> Korovin
109. Angren zirasi	Буниум ангренский	<i>Bunium angreni</i> Korovin
110. Novbargli zira	Буниум влагалищный	<i>Bunium vaginatum</i> Korovin
111. Gaysimon dimorfossnadiy	Диморфосцнадий гайевидный	<i>Dimogrhosciadium gayoides</i> (Regel & Schmalh.) Pimenov

112. Korovin Lomatokarpasi	Окаймленноплодник Коровина	Lomatocarpa korovinii Pimenov
113. Ingichka bargli ponapanja	Клинолопастный тонкорассеченный тонкорассеченный	Sphaenolobium tenuisectum (Korovin) Pimenov
<i>Isirikdoshlar oilasi</i>	<i>Семейство</i> <i>Могильниковые</i> <i>(Парнолистниковые)</i>	<i>Peganeaceae</i> <i>(Zygophyllaceae)</i>
114. Qo'ng'ir qumuzum	Мягкоплодный критмолистный	Malacocarpus crithmifolius (Retz.) С.А.Мей.
<i>Ituzumdoshlar oilasi</i>	<i>Семейство</i> <i>Пасленовые</i>	<i>Solanaceae</i>
115. Oloy xiyoli	Пузырница алайская	Physochlaina alaica Korotkova ex Kovalevsk.
<i>Karamdoshlar oilasi</i>	<i>Семейство</i> <i>Пасленовые</i>	<i>Brassicaceae</i> <i>(Cruciferae)</i>
116. Hisor iskanderasi	Пузырница алайская	Iskandera hissarica N. Busch
117. Toshbuzar nevroloma	Нервоплодный камнеломка	Achoriphragma saxifraga (Botsch. et Vved.) Sojak
118. Qurama nevrolomasi	Нервоплодный кураминский	Achoriphragma kuramense (Botsch.) Sojak
119. Zarafshon soxta klauiyasi	Ложноклаусия зарафшанская	Pseudoclausia sarawschanica (Regel et Schmalh.) Botsch.
120. Olga soxta klauiyasi	Ложноклаусия Ольги	Pseudoclausia olgae (Regel et Schmalh.) Botsch.
121. Chimyon soxta klauiyasi	Ложноклаусия чимганская	Pseudoclausia tschimganica (Popov ex Botsch. et Vved.) A. V. Vassil.

122. Yuraksimon torol	Клоповник почтисердцевидный	<i>Lepidium subcordatum</i> Botsch. et Vved.
123. Gordyagin qatroni	Катран Гордягина	<i>Crambe gordjagini</i> Sprygin et Popov
124. Olga shtubendorfiyasi	Штубендорфия Ольги	<i>Stubendorffia olgae</i> R. M. Vinogr.
Karmakdoshlar oilasi	Семейство Кермековые	<i>Limoniaceae (Plumbaginaceae)</i>
125. Anna kirpio'ti	Акантолимон Анны	<i>Acantholimon annae</i> Lincz.
126. Yekaterina kirpio'ti	Акантолимон Екатерины	<i>Acantholimon ekatherinae</i> (B. Fedtsch.) Czerniak.
127. Margarita kirpio'ti	Акантолимон Маргариты	<i>Acantholimon margaritae</i> Korovin et Lincz.
128. Nurota kirpio'ti	Акантолимон нуратинский	<i>Acantholimon nuratavicum</i> Zakirov
129. Tuxumoyoq ildizbosh, sefalorizum	Корнеглав яйценогий	<i>Cephalorhizum oopodum</i> Popov et Korovin
Kelinsupurgidoshlar	Семейство Тимелеевые	<i>Thymelaeaceae</i>
130. Albert qisroni	Рестелла Альберта	<i>Restella albertii</i> (Regel) Pobed.
Kovuldoshlar oilasi	Семейство Каперцевые	<i>Capparaceae</i>
131. Rozanov kovuli	Каперцы Розанова	<i>Capparis rosanowiana</i> B. Fedtsch.
132. Gordyagin kleomasi	Клеоме Гордягина	<i>Cleome gordjagini</i> Popov
Loladoshlar oilasi	Семейство Лилейные	<i>Liliaceae</i>
133. Lyudmila boychechagi	Гусиный лук Людмилы	<i>Gagea ludmilae</i> Levichev
134. Xolmon isirg'aguli	Рябчик Эдуарда	<i>Fritillaria eduardii</i> (Regel) Vved.

135. Vvedenskiy lolasi	Тюльпан Введенского	Tulipa vvedenskyi Botschantz.
136. Mixel lola	Тюльпан Михели	Tulipa micheliana T. M. Hoog
137. Farg'ona lolasi	Тюльпан ферганский	Tulipa ferganica Vved.
138. Lemann lola	Тюльпан Леманна	Tulipa lehmaniana Merckl.
139. Korolkov lolasi	Тюльпан Королькова	Tulipa korolkowii Regel
140. Qardoshli lola	Тюльпан родственный	Tulipa affinis Botschantz.
141. Foster lolasi	Тюльпан Фостера	Tulipa fosteriana Irving
142. Oritiya lola	Тюльпан оритиевидный	Tulipa orithyoides Vved.
143. Changisitukli lola	Тюльпан волосистотычиночный	Tulipa dasystemon (Regel) Regel
144. Sertuk lolasi	Тюльпан шерстистый	Tulipa lanata Regel
145. Kaufman lolasi	Тюльпан Кауфмана	Tulipa kaufmanniana Regel
146. Tubergen lolasi	Тюльпан Тубергена	Tulipa tubergeniana T. M. Hoog
147. Ulug'vor lola	Тюльпан великий	Tulipa ingens T. M. Hoog
148. Shubhali lola	Тюльпан сомнительный	Tulipa dubia Vved.
149. Pushtakli lola	Тюльпан килеватый	Tulipa carinata Vved.
150. O'zbekiston lolasi	Тюльпан узбекистанский	Tulipa uzbekistanica Botschantz. et Sharipov
151. Greyglolasi	Тюльпан Грейга	Tulipa greigii Regel
152. Sharipov lolasi	Тюльпан Шарипова	Tulipa scharipovii Tojibaev

<i>Navro'zguldoshlar oilasi</i>	<i>Семейство Первоцветные</i>	<i>Primulaceae</i>
153. Hisor dionisiyasi	Дионисия гиссарская	Dionysia hissarica Lipsky
<i>Piyozdoshlar oilasi</i>	<i>Семейство Луковые</i>	<i>Alliaceae</i>
154. Aralash piyoz	Лук смешанный	Allium praemixtum Vved.
155. Aflotun piyozi	Лук афлатунский	Allium aflatunense B. Fedtsch.
156. Piskom piyozi	Лук пскемский	Allium pskemense B. Fedtsch.
157. Oloy piyozi	Лук алайский	Allium alaicum Vved.
158. Bochansev piyozi	Лук Бочанцева	Allium botschantzevii Kamelin
159. Bakxauz piyozi	Лук Бакхауза	Allium bakhousianum Regel
160. Katta piyoz	Лук большой	Allium majus Vved.
161. Yirik piyoz	Лук гигантский	Allium giganteum Regel
162. Isokul piyozi	Лук Исакула	Allium isakulii R. M. Fritsch et F. O. Khass.
163. Pushti gulli piyoz	Лук розовоцветный	Allium rhodanthum Vved.
<i>Pistadoshlar oilasi</i>	<i>Семейство Сумаховые</i>	<i>Anacardiaceae</i>
164. Oshlovchi totim (Sirka daraxti) Sumax dubilnyy	Сумах дубильный	Rhus coriaria L.
<i>Ru'nodoshlar oilasi</i>	<i>Семейство Розоцветные</i>	<i>Rosaceae</i>
165. O'rta Osiyo noki	Груша среднеазиатская	Pyrus asia-mediae (Popov) Maleev
166. Olga sorbariyasi	Рябинник Ольги	Sorbaria olgae Zinserl.
<i>Ruyandoshlar oilasi</i>	<i>Семейство Мареновые</i>	<i>Rubiaceae</i>
167. Silliq ro'yan	Марена гладкая	Rubia laevissima

168. Bochansev plokamasi	Плюкама Бочанцева	Tscherneva Plocama botschantzevii (Lincz.) M. Backlund et Thulin
169. Oq tukli plokama	Плюкама волосистолистная	Plocama trichophylla (Popov ex Tscherneva) M. Backlund et Thulin
Savrinjondoshlar oilasi	Семейство Безвременниковые (Мелантовые)	Colchicaceae (Melanthiaceae)
170. Kesselringsavrinjoni	Безвременник Кесслринга	Colchicum kesselringii Regel
Salibdoshlar oilasi	Семейство Орхидные	Orchidaceae
171. Turkiston alofiyasi	Эулофия туркестанская	Eulophia turkestanica (Litv.) Schlecht.
Sallaguldoshlar oilasi	Семейство Пионовые (Лютиковые)	Paeonaceae (Ranunculaceae)
172. Yovvoyi sallagul tantaldoshlar oilasi	Пион степной	Paeonia hybrida Pall.
Santaldoshlar oilasi	Семейство Санталовые	Santalaceae
173. Minkvis teziimi	Ленец Минквица	Thesium minkwitzianum B. Fedtsch.
Semizdoshlar oilasi	Семейство	Crassulaceae
174. Qo'ng'iroqgulli oxtasemizak	Ложноочиток колокольчикоцветный	Pseudosedum campanuliflorum Boriss.
Agirquyruqdoshlar oilasi	Семейство Норичниковые	Scrophulariaceae
175. Buxoro spirostegiyasi	Спиростегия бухарская	Spirostegia bucharica (B. Fedtsch.) Ivanina
176. Oloy nataliellasi	Наталиелла алайская	Nathaliella alaiica B. Fedtsch.

177. Yirik sherolchin	Мытник большой	Pedicularis grandis Popov ex Vved.
<i>Sutlamadoshlar oilasi</i>	<i>Семейство Молочайные</i>	<i>Euphorbiaceae</i>
178. Vvedenskiy andraxnasi	Андрахна Введенского	Andrachne vvedenskiy Pazij
179. Ayrishox sutlama	Молочай густоватый	Euphorbia densiuscula Popov
180. Kudryashev sutlamasi	Молочай Кудряшева	Euphorbia kudrjashevii (Pazij) Prokh.
181. Tig'iz sutlama	Молочай ложногустоватый	Euphorbia densiusculiformis (Pazij) Botsch.
182. Uchtishli sutlama	Молочай трёхзубчатый	Euphorbia triodonta Prokh.
183. Qadahsimon sutlama	Молочай твёрдобокальчатый	Euphorbia sclerocyathium Korovin et Rorov
<i>Taloqdoridoshlar oilasi</i>	<i>Семейство Настоящие папоротники</i>	<i>Aspleniaceae</i>
184. Qoya g'oro'ti	Листовик сколопендровый	Phyllitis scolopendrum (L.) Newman
<i>Torondoshlar oilasi</i>	<i>Семейство Гречишные</i>	<i>Polygonaceae</i>
185. Mayin tukli qandim	Кандым мягкий	Calligonum molle Litv.
186. Mattey qandimi	Кандым Маттея	Calligonum matteianum Drobow
187. Nozik qandim	Кандым изящный	Calligonum elegans Drobow
188. Ohaktosh qandimi	Кандым известковый	Calligonum calcareum Pavlov
189. Paleskiy qandimi	Кандым Палецкого	Calligonum paletzianum Litv.

Toshbaqatoldoshlar oilasi	Семейство Рутовые	Rutaceae
190. Buxoro toshbaqatoli	Цельнолистник бухарский	Haplophyllum bucharicum Litv.
Toshyorardoshlar oilasi	Семейство Толстянковые	Crassulaceae
191. Ugom badani	Бадан угамский	Bergenia ugamica V. N. Pavlov
192. Hisor badani	Бадан гиссарский	Bergenia hissarica Boriss
193. Botqoq toshyorari	Камнеломка болотная	Saxifraga hirculus L.
Tutdoshlar oilasi	Семейство Тутовые	Moraceae
194. Yovvoyi anjir	Инжир дикий	Ficus carica L.
Tuyatovondoshlar oilasi	Семейство Парнолистниковые	Zygophyllaceae
195. Buxoro tuyatovoni	Парнолистник бухарский	Zygophyllum bucharicum B Fedtsch.
To'ngiztaroqdoshlar oilasi	Семейство Ворсянковые	Dipsacaceae
196. Ulug'bek skabiozasi	Скабиоза Улугбека	Scabiosa ulugbekii Zakirov
Uzumdoshlar oilasi	Семейство Виноградные	Vitaceae
197. Yovvoyi tok (uzum)	Виноград винный (дикий)	Vitis vinifera L.
Tiloldoshlar oilasi	Семейство Осоковые	Cyperaceae
198. Martius qilicho'ti	Меч-трава Мартиуса	Cladium martii (Roem. et Schult.) K. Richt.
Kurmodoshlar oilasi	Семейство Эбеновые	Ebenaceae
199. Safsan hurmo	Хурма кавказская	Diospyros lotus L.
Shilonjiydoshlar	Семейство	Rhamnaceae

<i>oilasi</i>	<i>Крушиновые</i>	
200. Yovvoyi chilonjiyda	Унаби обыкновенная	Ziziphus jujuba Mill.
<i>Chinniguldoshlar oilasi</i>	<i>Семейство Гвоздичные</i>	<i>Caryophyllaceae</i>
201. Kachimsimon etmak (bex)	Аллохруза качимовидная	Allochrusa gypsophiloides (Regel) Schischk.
202. Tojikiston etmagi	Аллохруза таджикистанская	Allochrusa tadschikistanica Schischk.
203. Mixelson zo'rchasi	Смолевка Михельсона	Silene michelsonii Preobr.
204. Momiq zo'rcha	Смолевка пушистая	Silene tomentella Schischk.
205. Popov zo'rchasi	Смолевка Попова	Silene popovii Schischk.
206. Tog' zo'rchasi	Смолевка горная	Silene oreina Schischk.
207. Nataliya zo'rchasi	Смолевка Наталии	Silene nataliae F.O.Khass.
208. Bezchali zo'rcha	Смолевка почтижелезистая	Silene paranadena Bondarenko et Vved.
209. Bigizsimon oqtikan	Колючелистник беловатый	Acanthophyllum albidum Schischk.
210. Ninasimon oqtikan	Колючелистник горбатоприцветнико вый	Acanthophyllum cyrtostegium Vved.
211. O'zbekiston chinniguli	Гвоздика узбекистанская	Dianthus uzbekistanicus Lincz.
<i>Chinordoshlar oilasi</i>	<i>Семейство Платановые</i>	<i>Platanaceae</i>
212. Sharq chinori	Платан восточный	Platanus orientalis L.
<i>Chuchtomadoshlar oilasi</i>	<i>Семейство Амариллисовые</i>	<i>Amaryllidaceae</i>
213. Viktor	Унгерния Виктора	Ungernia victoris Vved.

omonqorasi		ex Artjuschenko
214. Sariq shternbergiya	Штернбергия жёлтая	Sternbergia lutea (L.) Spreng.
215. Fisher shternbergiyasi	Штернбергия Фишера	Sternbergia fischeriana (Herb.) M. Roem.
Shilvidoshlar oilasi	Семейство Жимолостные	Caprifoliaceae
216. Galati uchqat	Жимолость странная	Lonicera paradoxa Pojark.
Shirachdoshlar oilasi	Семейство Асфodelиевые	Asphodelaceae
217. Albert shirachi	Ширач Альберта	Eremurus alberti Regel
218. Beshtomir shirach	Ширач Ии	Eremurus iae Vved.
219. Boysun shirachi	Ширач байсунский	Eremurus baissunensis O. Fedtsch.
220. Korovin shirachi	Ширач Коровина	Eremurus korovinii B. Fedtsch.
221. Momiq shirach	Ширач пушистый	Eremurus pubescens Vved.
222. Nor shirach (xulka bola)	Ширач мощный	Eremurus robustus Regel
223. Nurota shirachi	Ширач нуратинский	Eremurus nuratavicus A. P. Khokhr.
224. Oqgulli shirach	Ширач молочноцветковый	Eremurus lactiflorus O. Fedtsch.
225. Sariq shirach	Ширач жёлтый	Eremurus luteus Baker
226. Suvorov shirachi	Ширач Суворова	Eremurus suworowii Regel
227. Yashilgulli shirach	Ширач зеленоцветный	Eremurus chloranthus Popov
228. Echison shirachi	Ширач Эчисона	Eremurus aitchisonii Baker
Notaradoshlar oilasi	Семейство	Fumariaceae

	<i>Дымянковые</i>	
229. Turkiston shotarachasi	Дымяночка туркестанская	Fumariola turkestanica Korsh.
<i>Sho'radoshlar oilasi</i>	<i>Семейство Маревые</i>	<i>Chenopodiaceae</i>
230. O'tkirbarg baliqko'z	Климакоптера остролистная	Climacoptera oxyphylla U.P. Pratov
231. Malign baliqko'zi	Климакоптера Малигина	Climacoptera malyginii (Korovin ex Botsch.) Botsch.
232. Pyataeva baliqko'zi	Климакоптера Пятаевой	Climacoptera pjataevae U.P. PratoV
233. To'mtoq gulyonbargchali	Климакоптера	Climacoptera amblyostegia (Botsch.)
baliqko'z	тупоприцветничкова я	Botsch.
234. Merkulovich baliqko'zi	Климакоптера Меркуловича	Climacoptera merkulowiczii (Zakirov) Botsch.
235. Qanoti tukli baliqko'z	Климакоптера птилоптера	Climacoptera ptiloptera U.P. PratoV
236. Sertuk buzoqbosh	Галимокнемис войлочноцветковый	Halimocnemis lasiantha Iljin
237. Bochansev toshbiyurg'uni	Нанофитон Бочанцева	Nanophyton botschantzevii U.P. PratoV
238. Drobov sho'ragi	Солянка Дробова	Salsola drobovii Botsch.
239. Titov sho'ragi	Солянка Титова	Salsola titovii Botsch.
240. Xiva sho'ragi	Солянка хивинская	Salsola chiwensis Popov
241. Tiyonshan antoxlamisi	Антохламис тяньшанский	Anthochlamis tianshanica Iljin
242. Farg'ona donasho'ri	Спайноцветник Ферганский	Gamanthus ferganicus Iljin
<i>Yulpizdoshlar (Labguldoshlar)</i>	<i>Семейство Яснотковые</i>	<i>Lamiaceae (Labiatae)</i>

<i>pilasi</i>	(Губоцветные)	
243. Olga bozulbangi	Зайцегуб Ольги	Lagochilus olgae Kamelin
244. Proskoryakov bozulbangi	Зайцегуб Проскорякова	Lagochilus proskorjakovii Ikramov
245. Vvedenskiy bozulbangi	Зайцегуб Введенского	Lagochilus vvedenskiyi Kamelin et Zuckerw.
246. Sarxush bozulbang	Зайцегуб опьяняющий	Lagochilus inebrians Bunge
247. Ajoyib bo'zbosh	Змееголовник прекрасный	Dracocephalum formosum Gontsch.
248. Komarov bo'zboshi	Змееголовник Комарова	Dracocephalum komarovii Lipsky
249. Tikanli bo'zbosh	Змееголовник колючий	Dracocephalum spinulosum Popov
250. Ipaksimon ko'kamaron	Шлемник шелковистейший	Scutellaria holosericea Gontsch. ex Juz.
251. Momiq ko'kamaron	Шлемник мохнатеиший	Scutellaria villosissima Gontsch. et Juz.
252. Tomchi ko'kamaron	Шлемник капельный	Scutellaria guttata Nevski ex Juz.
253. Fedchenko ko'kamaroni	Шлемник Федченко	Scutellaria fedtschenkoi Bornm.
254. Qayrilgan ko'kamaron	Шлемник изогнутый	Scutellaria colpodea Nevski
255. Zebo marmarak	Шалфей замечательный	Salvia insignis Kudr.
256. Korolkov marmaragi	Шалфей Королькова	Salvia korolkowii Regel et Schmalh.
257. Margarita marmaragi	Шалфей Маргариты	Salvia margaritae Botsch.
258. Tyanshan marmaragi	Шалфей тяньшанский	Salvia tianschanica Makhm.
259. To'mtoq	Шалфей туповатый	Salvia submutica Botsch.

marmarak		et Vved.
260. Havorang marmarak	Шалфей лиловоголубой	<i>Salvia lilacinocaerulea</i> Nevski
261. Mayda gulli toshbosti	Зопниковник мелкоцветный	<i>Phlomidioschema parviflorum</i> (Benth.) Vved.
262. Vuxoro otostegiyasi	Отостегия бухарская	<i>Otostegia bucharica</i> B. Fedtsch.
263. Amudaryo oqto'shasi	Параэремостахис Заамударьинский	<i>Paraeremostachys transoxana</i> (Bunge) Adylov, Kamelin et Makhm.
264. Uchpoyali oqto'sha	Параэремостахис неравногубый	<i>Paraeremostachys anisochila</i> (Pazij et Vved.) Adylov, Kamelin et Makhm.
265. Orol paraeremostaxisi	Параэремостахис аральский	<i>Paraeremostachys aralensis</i> (Bunge) Adylov, Kamelin et Makhm.
266. Bobur flomoidesi	Фломоидес Бабура	<i>Phlomoides baburii</i> (Adylov) Adylov
267. Gipsli flomoides	Фломоидес гипсовый	<i>Phlomoides gypsacea</i> (Popov) Adylov, Kamelin et Makhm.
268. Silliq kosachali flomoides	Фломоидес гладкочашечный	<i>Phlomoides leiocalyx</i> (Pazij et Vved.) Adylov, Kamelin et Makhm.
269. Chimyon flomoidesi	Фломоидес чимганский	<i>Phlomoides tshimganica</i> (Vved.) Adylov, Kamelin et Makhm.
270. Bo'g'iztukli eremostaxis	Пустынноколосник опушонноглоточный	<i>Eremostachys eriolarynx</i> Pazij et Vved.
271. Ko'rimsiz qo'ziquloq	Зопник мрачный	<i>Phlomis nubilans</i> Zakirov

172. Kudryashev arslonqulog'i <i>Qovoqdoshlar oilasi</i>	Пустырник Кудряшева <i>Семейство</i> <i>Тыквенные</i>	Leonurus kudrjaschevii Kamelin et Tulyag <i>Cucurbitaceae</i>
173. Qora sirttan <i>Korakatdoshlar</i> <i>Toshiyorardoshlar)</i>	Переступень черноплодный <i>Семейство</i> <i>Смородиновые</i> <i>(Камнеломковые)</i>	Bryonia melanocarpa Nabiev <i>Grossulariaceae</i> <i>(Saxifragaceae)</i>
174. Gulxayribarg goraqat <i>Qoqio'ldoshlar</i> <i>Murakkabguldoshla</i> <i>)</i>	Смородина мальволистная <i>Семейство</i> <i>Астровые</i> <i>(Сложноцветные)</i>	Ribes malvifolium Pojark. <i>Asteraceae (Compositae)</i>
175. Yirikbarg andiz	Девясил крупнолисточковый	Inula macrolepis Bunge
176. Yashil anura	Анура бледнозеленая	Anura pallidivirens (Kult.) Tscherneva
177. Allolepis karrak	Кузиния инакочешуйная	Cousinia allolepis Tscherneva et Vved.
178. Bezchatukli karrak	Кузиния железистая	Cousinia adenophora Juz.
179. Butkov karragi	Кузиния Буткова	Cousinia butkovii Tscherneva et Vved.
180. Vvedenskiy karragi	Кузиния Введенского	Cousinia vvedenskiy Tscherneva
181. Yopirma karrak	Кузиния широкооберточная	Cousinia platystegia Tscherneva
182. Jizzax karragi	Кузиния джизакская	Cousinia dshisakensis Kult.
183. Kindikchali karrak	Кузиния пупочковая	Cousinia umbilicata Juz.
184. Nozikbosh karrak	Кузиния изящноголовая	Cousinia glaphyrocephala Juz. et Tscherneva

285. Oqish karrak	Кузиния белесоватая	<i>Cousinia candicans</i> Juz.
286. Pattangachali karrak	Кузиния перисточешуйчатая	<i>Cousinia pterolepida</i> Kult.
287. Silliqtukli karrak	Кузиния гладкощетиновая	<i>Cousinia glabriseta</i> Kult.
288. Soxtatukli karrak	Кузиния ложношерстная	<i>Cousinia pseudolanata</i> Popov ex Tscherneva
289. Sug'd karragi	Кузиния согдийская	<i>Cousinia sogdiana</i> Bornm.
290. Tik karrak	Кузиния торчащая	<i>Cousinia stricta</i> Tscherneva
291. Uzunbarg karrak	Кузиния длиннолистная	<i>Cousinia dolichophylla</i> Kult.
292. Hurpaygan karrak	Кузиния вооруженнолистная	<i>Cousinia haplophylla</i> Tscherneva
293. Shubhali karrak	Кузиния сомнительная	<i>Cousinia haesitabunda</i> Juz.
294. Egritikan karrak	Кузиния согнутоколючковая	<i>Cousinia campyloraphis</i> Tscherneva
295. Qizilgulli karrak	Кузиния красноцветная	<i>Cousinia rhodantha</i> Kult.
296. Sprigin karragi	Кузиния Спрыгина	<i>Cousinia spryginii</i> Kult.
297. Gujtuk karrak	Кузиния превосходная	<i>Cousinia praestans</i> Tscherneva et Vved.
298. Qoya ksilantemumi	Ксилантемум скальный	<i>Xylanthemum rupestre</i> (Popov ex Nevski) Tzvelev
299. Bobotog ko'kboshi	Мордовник бабатагский	<i>Echinops babatagensis</i> Tscherneva
300. Qisqamo'y ko'kbosh	Мордовник короткокисточковый	<i>Echinops brevipenicillatus</i> Tscherneva
301. Nurota lepidolofasi	Лепидолофа нуратинская	<i>Lepidolopha nuratavica</i> Krasch.

302. Fedchenko lepidolofasi	Лепидолофа Федченко	Lepidolopha fedtschenkoana Knorring
303. Vvedenskiy oligoxetasi	Олигохета Введенского	Oligochaeta vvedenskiyi (Popov) Tscherneva
304. Taroqsimon olga serratula	Ольга гребенчатая Серпуха ланцетолистная	Olgaea pectinata Iljin Serratula lancifolia Zakirov
306. Bunge takasoqli	Козелец Бунге	Scorzonera bungei Krasch. et Lipsch.
307. Bochansev tanasetopsisi	Танацетопсис Бочанцева	Tanacetopsis botschantzevii (Kovalevsk.) Kovalevsk.
308. Butkov trixantemisi	Трихантемис Буткова	Trichanthemis butkovii Kovalevsk.
309. Angren ugamiyasi	Угамия ангренская	Ugamia angrenica (Krasch.) Tzvelev
310. Bejirim yurineya	Наголоватка стройная	Jurinea gracilis Iljin
311. Dag'albarg yurineya	Наголоватка шероховатолистная	Jurinea asperifolia Iljin
312. Zakirov yurineyasi	Наголоватка Закирова	Jurinea zakirovii Iljin
313. Mariya yurineyasi	Наголоватка Марии	Jurinea mariae Pavlov
314. Sangardak yurineyasi	Наголоватка сангардакская	Jurinea sangardensis Iljin
315. Qumchil yurineya	Наголоватка песколюбивая	Jurinea psammophila Iljin
316. Maydagultojbargli erigeran	Мелколепестник триморфообразный	Erigeron trimorphopsis Botsch.
317. Krashennnikov vikoasi	Викоа крашенниникова	Vicoa krascheninnikovii Kamelin
318. Tuksiz	Коелпиния	Koelpinia leiocarpa

qarg'atirnoq	голоплодная	Popov
319. Nurota o'lmaso'ti	Бессмертник нуратавский	Helichrysum nuratavicum Krasch.
Qo'ngiroqquldoshlar oilasi	Семейство Колокольчиковые	Campanulaceae
320. Ulug'vor ko'zagul	Островская величественная	Ostrowskia magnifica Regel
Qumso'tadoshlar oilasi	Семейство Цинномориевые	Synomoriaceae
321. Jung'or qumso'tasi, sinomoriysi	Цинноморийси, Цинноморий джунгарский	Cynomorium songaricum Rupr.
Zamburug'lar	Грибы	Fung!
Geastrdoshlar oilasi	Семейство Геастровые	Geastraceae
322. Yulduzsimon geastrum	Звездовик бахромчатый	Geastrum fimbriatum Fr.
323. Qat-qat poliporis zamburug'i	Баран гриб	Polyporis randosus (Dicks) Fr.
Tryufeldoshlar oylasi	Семейство Трюфелевые	Tuberaceae
324. Yozgi tryufel	Трюфель летний	Tuber aestivium Vitt.

5.3. O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI "QIZIL KITOBIGA KIRITILGAN YO'Q BO'LIB KETGAN VA YO'Q BO'LIB KETISH XAVFI OSTIDAGI HAYVONLAR RO'YXATI

1. Yashilbosh allolobofora 2(VU:R) Allolobofora zelenogolovaya
Greenheaded Annelid Worm *Allolobophora chlorocephala* Perel, 1977

2. Soyasevar allolobofora 2(VU:R) Allolobofora tenelyubivaya
Shadowthrive Annelid Worm *Allolobophora umbrophila* Perel, 1977

3. Tibbiy zuluk 2(VU: D); [LR-NT]

Piyavka meditsinskaya Medicinal Leech

Hirudo medicinalis Linnaeus, 1758

**MOLLYUSKALAR TIPI - TIP MOLLYUSKI - PHYLUM MOLLUSCA
CHIG'ANOQLILAR KENJA TIPI - PODTIP RAKOVINNYE - SUBPHYLUM
CONCHIFERA QORINOYOQLILAR SINFI - KLASS BRYUXONOGIE -
CLASS GASTROPODA TAROQOYQULOQLILAR KENJA SINFI -
PODKLASS GREBENCHATOJABERNYE - SUBCLASS
PECTINIBRANCHIA LITTORINSIMONLAR TURKUMI - OTRYAD
LITGORINOOBRAZNYE - ORDER LITTORINIFORMES GORATSIYALAR
OILASI - SEMEYSTVO GORATSII - FAMILY HORATHIDAE**

4. Jadin buloq chig'anog'i **2(VU:R)** Klyuchevaya zatvorka Jadina
Zhadin's Spring Snail *Sogdamnicola shadm Izzatullaev, 1984*

6. Shohimardon buloq chig'anog'i **1(CR)**

Klyuchevaya zatvorka shaximardanskaya

Shakhimardan Spring Snail

Valvatamnicola schahimardanica Izzatullaev, 1984

5. Arxangel buloq chig'anog'i **1(CR)**

Klyuchevaya zatvorka Arxangelkogo Arkhangelsk's Spring Snail

Valvatamnicola archangelskii (Shadin, 1952)

**SERITSIMONLAR TURKUMI - OTRYAD SERITOOBRAZNYE -
ORDER CERITHIFORMES MELANOIDIDLAR OILASI - SEMEYSTVO
MELANOIDIDY - FAMILY MELANOIDIDAE**

7. Qaynar melanoidesi **2(VU:R)**

Melanoides kaynarskiy Kainar Cerith

Melanoides kainarensis Starobogatov et Izzatullaev, 1980

**O'PKALILAR KENJA SINFI - PODKLASS LYOGOCHNYE -
SUBCLASS PULMONATA GEOFILLAR TURKUMI - OTRYAD GEOFILY -
ORDER GEOPHILA VERTIGINIDLAR OILASI - SEMEYSTVO
VERTIGINIDY - FAMILY VERTIGINIDAE**

8. Xatton gastrokoptasi **2(VU:R)** Gastrokopta Xattona Hutton's
Snail

Gastrocopta huttoni (Benson, 1849)

**BULIMINIDLAR OILASI - SEMEYSTVO BULIMINIDY - FAMILY
BULIMINIDAE**

9. Urgut levozebrinasi **2(VU:R)**

Levozebrina urgutskaya Urgut Snail

Laevozebrina urgutensis (Kobelt, 1902)

IKKIPALLALILAR SINFI - KLASS DVUSTVORCHATIYE - CLASS BIVALVIA SADAFSIMONLAR TURKUMI - OTRYAD PERLOVITSEOBRAZNIYE - ORDER UNI ONIFORMES SADAFLAR OILASI - SEMEYSTVO PERLOVISI - FAMILY UNIONIDAE

10. Sug'd tishsizi 2(VU:D)

Bezzubka sogdiyskaya

Sogd Freshwater Clam

Colletopterum sogdianum (Kobelt, 1897)

11. Baktriya tishsizi 1(EN)

Bezzubka baktriyskaya Bactria Freshwater Clam *Colletopterum bactricum* (Rolle, 1896)

12. Qo'qon tishsizi 1(CR)

Bezzubka kokandskaya Kokand Freshwater Clam *Colletopterum kokandicum* Starobogatov et Izzatullaev, 1980

YURAKSIMONLAR TURKUMI - OTRYAD SERDSEOBRAZNIYE - ORDER CARDIIFORMES KO'L YURAKSIMONLAR OILASI - SEMEYSTVO OZERNIYE SERDSEVIDKI - FAMILY LIMNOCARDIIDAE

13. Berg hipanisi 1(EN)

Gipanis Berga Berg's Cardiid Clam *Hypanis vitrea* (Eichwald, 1838) *ssp. bergi* Starobogatov, 1974

14. Kichkinagina gipanis 1(EN) Gipanis naimenshaya Least Cardiid Clam *Hypanis numma* (Ostroumoff, 1907) *ssp. numma* (Ostroumoff, 1907); *ssp. sidorovi* Starobogatov, 1974

SAVATCHALAR OILASI - SEMEYSTVO KORZINKI - FAMILY CORBICULIDAE

15. Yuraksimon savatcha 2(VU:P) Korzinka serdsevidnaya Cordate Freshwater Clam *Corbicula cor* (Lamarck, 1818)

16. Daryo savatchasi 2(VU:D)

Korzinka rechnaya

River Freshwater Clam

Corbicula fluminalis (O.F. Mueller, 1774)

17. Qirmizi savatcha 2(VU:D) Korzinka purpurnaya Purple Freshwater Clam *Corbicula purpurea* Prime, 1864

BUG'IMOYOQLILAR TIPI - TIP CHLENISTONOGIE - PHYLUM ARTHROPODA XELITSERLILAR KENJA TINI - PODTIP XELITSEROVYIE — SUBPHYLUM CHELI CERA TA O'RGIMCHAKSIMONLAR SINFI - KLAS PAUKOOBRAZNYIE - CLASS ARACHNIDA O'RGIMCHAKPAR TURKUMI — OTRYAD PAUKI - ORDER ARANEI TO'RYOYUVCHILAR OILASI - SEMEYSTVO TENYOTNIKI - FAMILY THERIDTIDAE

18. Dal qoraqurti 3(NT) Karakurt *Dalya Dahl's Black Widow*
Lathroedectus dahli Levi, 1959

KLETODIDLAR OILASI - SEMEYSTVO KLETODYI - FAMILY CLETODIDAE

19. Kichraygan shizopera 2(VU:D) Shizopera umenshennaya
Lower Copepod

Schizopera reducta Borutzky, 1971

20. Birshteyn engidrosomasi 1(EN) Engidrosoma Birshteyna
Birstein's Copepod

Enhydrosoma birsteini Borutzky, 1971

CHIG'ANOQCHALILAR KENJA SINFI - PODKLASS RAKUSHKOVYIE - SUBCLASS OSTRACODA PODOKOPIDLAR TURKUMI - OTRYAD PODOKOPIDYI - ORDER PODOCOPIDA SITERIDLAR OILASI - SEMEYSTVO SITERIDYI - FAMILY CYTHERIDAE

21. Orol limnotsiterasi 1(EN) Limnotsitere aralskiy Aral Ostracod
Limnocythere aralensis Schomikov, 1973

OLIY QISQICHBAQALAR KENJA SINFI - PODKLASS VYSSHIE RAKI - SUBCLASS MAIACOSTRACA YONSUZARLAR TURKUMI - OTRYAD BOKOPLAVYI - ORDER AMPHIPODA GAMMARIDLAR OILASI - SEMEYSTVO GAMMARIDYI - FAMILY GAMMARIDAE

22. Orol yonsuzari 2(VU:D)

Bokoplav aralskiy Aral Amphipod

Dikergammarus aralensis (Ujlanin, 1875)

O'NOYOQLILAR TURKUMI - OTRYAD DESYATINOGIE - ORDER DECAPODA DARYO QISQICHBAQALARI OILASI - SEMEYSTVO RECHNYIE RAKI - FAMILY ASTACIDAE

23. Turkiston qisqichbaqasi 2(VU: D)

Rak turkestaniskiy

Kessler Crayfish

Pontastacus kessleri (Schminckewitsch, 1884)

TRAXEYALILAR KENJA TIPI - PODTIP TRAXEYNODBYSHASHIE - SUBPHYLUM TRACHEATA OLTIOYOQLILAR BOSH SINFI - NADKLASS SHESTINOIE - SUPERCLASS HEXAPODA HASHAROTLAR SINFI - KLAS NASEKOMYE - CLASS INSECTA QANOTLILAR KENJA SINFI - PODKLASS KRYILATYE - SUBCLASS PTERYGOTA NINACHILAR TURKUMI - OTRYAD STREKOZY - ORDER ODONOPTERA GOMFIDLAR OILASI - SEMEYSTVO DEDKI - FAMILY GOMPHIDAE

24. Kirichenko ninachisi 2(VU:R)

Letodedka Kirichenko Kirichenko's Club-tailed Dragonfly
Anormogomphus kiritshenkoi Bartenev, 1913

TO'G'RIQANOTLILAR TURKUMI - OTRYAD PRYAMOKRYILYE - ORDER ORTHOPTERA ASL TEMIRCHAKLAR OILASI - SEMEYSTVO NASTOYASHIE KUZNECHIKI - FAMILY TETTIGONIIDAE

25. Cho'l temirchagi 1 (EN); [VU]

Dыbka stepnaya Predatory Bush Cricket *Sago pedo* (Pallas, 1771)

TENGQANOTLILAR TURKUMI - OTRYAD RAVNOKRYILYE - ORDER HOMOPTERA KARMIN BERUVCHI QURLAR OILASI - SEMEYSTVO KARMINONOSNYE CHERVESY - FAMILY MARGARODIDAE

26. Ajriqxo'r karmin beruvchi qurt 2(VU:D) Karminonosny cherves palchatnikovyy Bermuda Grass Carmine Scale *Porphyrophora cynodontis* (Archangelskaja, 1935)

27. Achchiqmiyaxo'r karmin beruvchi qurt 2(VU:D) Karminonosny cherves soforovyy Sophora Grass Carmine Scale *Porphyrophora sophorae* (Archangelskaja, 1935)

YARIMQATGIQQANOTLILAR TURKUMI - OTRYAD POLUJESTKOKRYILYE - ORDER HEMIPERAT YIRTQICHCHALAR OILASI - SEMEYSTVO XIJNESY - FAMILY REDUVIIDAE

28. Fedchenko yirtqichchasi 2(VU:R)

Xijnes Fedchenko Fedchenko's Assassin Bug *Reduvius fedtschenkianus* Oshanin, 1871

29. Bogdanov yirtqichchasi 2(VU:R) Xijnes Bogdanova

Bogdanov's Assassin Bug *Stenolemus bogdanovi* Oshanin, 1896

CHARIMO'SIMTALILAR OILASI - SEMEYSTVO KRAEVIKI -

FAMILY COREIDAE

30. Leman qandalasi 2(VU:R)

Kraevik Lemana Lemann's Bug

Cercinthus lehmanni Kolenati, 1891

QATTIQQANOTLILAR TURKUMI - OTRYAD JESTKOKRYLYE -

ORDER COLEOPTERA TOSHQOLLAR OILASI - SEMEYSTVO JUJELISI

- FAMILY CARABIDAE

31. Galateya 2(VU:R)

Galateya

Galatea Tiger Beetle *Cicindela galatea* Theime, 1881

32. Glazunov gulbadani 2(VU:R)

Krasotel Glazunova

Glusunov's Beauty Ground Beetle *Callisthenes glusunovi*

(Semenov, 1900)

33. Zarudniy toshqoli 2(VU:R)

Jujelitsa Zarudnogo Zarudnyj's Ground Beetle

Carabus zarudnyi (Semenov et Znojko, 1932)

34. So'g'd toshqoli 2(VU:R)

Jujelitsa sogdiyskaya Sogd Ground Beetle

Carabus sogdianus Semenov, 1898

35. Antiya 2(VU:R)

Antiya

Mannerheim's Anthia

Anthia mannerheimi Chaudoir, 1842

36. Turkiston skariti 1 (CR)

Skarit turkestanский Turkestan Scarit

Scarites turkestanicus Heyden, 1884

YASSIMUYLABLILAR OILASI - SEMEYSTVO

PLASTINCHATOUSBYE - FAMILY SCARABAEIDAE

37. Farg'ona keskiri 1(CR)

Kravchik ferganskiy Fergana Lethrus

Lethrus bispinus V. Jakovlev, 1899

TILLAQO'NG'IZLAR OILASI - SEMEYSTVO ZLATKI - FAMILY BUPRESTIDAE

38. To'qay tillaqo'ng'izi 2(VU:D) Zlatka tugaynaya Tugay Buprestid

Eurythyrea oxiana Semenov, 1895

39. Sulaymon tillaqo'ng'izi 2(VU:D) Zlatka solomonova Solomon's Buprestid *Ancylocheira salomonii* Thomson, 1878

TANGAQANOTLILAR TURKUMI - OTRYAD CHESHUEKRIBLIE - ORDER LEPIDOPTERA OLAQANOTLILAR OILASI - SEMEYSTVO PESTRYANKI - FAMILY ZYGAENIDAE

40. Farg'ona olaqanoti 0(EX) Pestryanka ferganskaya Fergana Smoky Moth *Zygaena ferganae* Sheljuzhko, 1941

YE'LVKANLILAR OILASI - SEMEYSTVO PARUSNIKI - FAMILY PAPILIONIDAE

41. Aleksanor 2(VU:D)

Aleksanor Alexanor Swalowtail *Papilio alexanor* Esper, 1793 ssp. *voldemar* Kreuzberg, 1989; ssp. *hazarajatica* Wyatt, 1961

OQISHQANOTLILAR OILASI - SEMEYSTVO BELYANKI - FAMILY PAPILIONIDAE

42. Glaukonoma 1 (EN)

Glaukonoma Glauconome White *Pontia glauconome* Klug, 1829 ssp. *iranica* (Bienert, 1870)

43. Tomiris 1(EN)

Tomiris Tomiris White

Euchloe tomiris (Christoph, 1884)

44. Yolqinli zegriz 2(VU:P)

Zegriz plamenny Flaming Orange Tip *Zegriz pyrothoe* (Eversmann, 1832)

MO'LRANGQANOTLILAR OILASI - SEMEYSTVO MNOGOSVETNISY - FAMILY NYMPHALIDAE

45. Akreya katakgulqanoti Shashechnitsa-akreya *Acraea* - Checker Spot *Melitaea acraeina* Staudinger, 1886

46. Gofman satira 2(VU:R)

Satir Gofmana Hoffmann's Satyr

Karanasa hoffmanni (Christoph, 1893)

FERUZAQANOTLILAR OILASI - SEMEYSTVO GOLUBYANKI -

FAMILY LYCAENIDAE

47. Kallimax 2(VU:R)

Kallimax

Eversmann's Hairstreak

Tomares Callimachus (Eversmann, 1848)

48. Tengsiz alvonchi 2(VU:D); [LR-nt] Chervones перарный

Large Cooper

Lycaena dispar Haworth, 1803 ssp. *rutila* Werneburg, 1864

49. Eol 2(VU:R)

Eol

Large Cooper

Lycaena aeolus Wyatt, 1961

50. To'qay feruzaqanoti 2(VU:D)

Golubyanka tugaynaya Tugay Blue

Glaucopsyche charybdis (Staudinger, 1886)

PILLAKASHLAR OILASI - SEMEYSTVO KOKONOPRYADY -

FAMILY LASIOCAMPIDAE

51. To'rang'i pillakashi 2(VU:D) Kokonopryad turangovy

Turanga Lappet Moth *Strebiote fainae* (Gerasimov, 1931)

ARVOHKAPALAKLAR OILASI - SEMEYSTVO BRAJNIKI - FAMILY

SPHINGIDAE

52. To'rang'il arvohkapalagi 2(VU:D) Brajnik turangovy

Turanga Sphinx

Laothoe philerema (Djakonov, 1923)

53. Hisor arvohkapalagi 2(VU:R) Brajnik gissarskiy Ghissar

Sphinx

Acosmeryx nada (Moore, 1857) ssp. *hissarica* Stshetkin, 1956

54. Qulja arvohkapalagi 2(VU:D)

Brajnik kuldjinskiy Kuldja Sphinx

Sphingonaepiopsis kuldj aensis (Graeser, 1892)

55. Shumtol arvohkapalagi 2(VU:R) Brajnik yasenevyy Ashen

Sphinx

Dolbinopsis grisea (Hampson, 1892)

56. Prozerpina 2(VU:R); [DD] Prozerpina Willowherb Hawkmoth *Proserpinus proserpina* (Pallas, 1772) ssp. *japetus* Groum-Grshimailo, 1890

KOKILDORLAR OILASI- SEMEYSTVO NOXLATKI - FAMILY NOTODONTIDAE

57. To'qay kokildori 2(VU:D)

Xoxlatka tugaynaya

Tugay Prominent Moth

Paragluphisia oxiana (Djakonov, 1927)

TUNLAMLAR OILASI - SEMEYSTVO SOVKI - FAMILY NOCTUIDAE

58. To'rang'i tasmaqanoti 2(VU:D) Ordenskaya lenta turangovaya Turanga Underwing Moth *Catocala optima* (Staudinger, 1888)

59. Temur tasmaqanoti 2(VU:P) Ordenskaya lenta Timur Timur Underwing Moth *Catocala timur* A.Band-Haas, 1907

60. To'qay tasmaqanoti 2(VU:P) Ordenskaya lenta tugaynaya Tugay Underwing Moth *Catocala remissa* Staudinger, 1891

PARDAQANOTLILAR TURKUMI • OTRYAD PEREPONCHATOKRIBLIE - ORDER HYMENOPTERA SAPIGIYA ARILAR OILASI • SEMEYSTVO SAPIGOVYE OSY - FAMILY SAPYGIDAE

61. Fedchenkiya 1(EN)

Fedchenkiya

Fedtschenkia Sapigid Wasp *Fedtschenkia indigotea* Radoszkowski, 1886

YERKOVLOV ARILAR OILASI - SEMEYSTVO ROYUICHE OSY - FAMILY SPHECIDAE

62. Shohona xlorion 2(VU:R) Xlorion sarskiy Regal Chlorion *Chlorion regale* F. Smith, 1873

63. Shestakov sselifroni 2(VU:R) Sselifron Shestakova Shestakov's Digger Wasp *Sceliphron shestakovi* Gussakovskij, 1928

64. Gabergauer prioniksi 2(VU:R) Prioniks Gabergauera Haberhauer's Digger Wasp *Prionyx haberhaueri* Radoszkowski, 1872

65. Qora libosli prioniks 2(VU:R) Prioniks traurnyy Mournful Digger Wasp *Prionyx macula* (Fabricius, 1804) ssp. *lugens* Kobe, 1890

66. Qorataroqli prioniks 2(VU:R)

Prioniks chyornogrebentatly

Black-combed Digger Wasp

Prionyx nigropectinatus (Laschenberg, 1869)

67. Ajoyib eremoxares 2(VU:R)

Eremoxares udivitelnaya

Wonderful Digger Wasp

Eremochares mirabilis (Gussakovskij, 1928)

68. Tog'sevar lestiforus 2(VU:R)

Lestiforus gorolyubivyy Montainthrive Digger Wasp *Lesti phorus oreo phil us* (Kuznetsov- Ugamski, 1927)

69. Kaspiyorti larrasi 2(VU:R)

Parra zakaspiyskaya Transcaspian Digger Wasp *Larra transcaspica* F. Morawitz, 1894

70. Pavlovskiy kolyasi 2(VU:R)

Kopiya Pavlovskogo

Pavlovskij's Digger Wasp

Kohlia pavlovskii (Gussakovskij, 1952)

71. Kol lafiragogusi 2(VU:R) Lafiragogus Kolya Kohl's Digger Wasp *Laphyragogus kohlii* (Bingham, 1896)

IKKI QANOTLILAR TURKUMI - OTRYAD DVUKRYILYE - ORDER DI PTERA G'INGPASHSHALAR OILASI - SEMEYSTVO JURCHALKI - FAMILY SYRPHIDAE

72. Kojevnikov g'ingpashshasi 2(VU:D) Jurchalka Kojevnikova Kozhevnikov's Flowerfly *Chrysotoxum kozhevnikovi* Smirnov, 1924

73. Geringiya 2(VU:D)

Geringiya Hering's Flowerfly *Heringia senilis* Sack, 1938

74. Kavrak g'ingpashshasi 2(VU:R) Jurchalka ferulnaya Ferula Flowerfly

Eumerus ferulae Stackelberg, 1965

75. Mallatukli g'ingpashsha 2(VU:R) Jurchalka rubevolosaya Red-haired Flowerfly *Eumerus rufipilus* Peck, 1969

76. Beshchizikli g'ingpashsha 2(VU:R)

Jurchalka pyatipolosaya Five-striped Flowerfly

Lathyrrophthalmus quinquelineatus (Fabricius, 1781)

77. Oltimgugurtrang g'ingpashsha 2(VU:R) Jurchalka sernoyoltaya Sulfur Flowerfly

Spilomyia sulphurea Sack, 1910

XORDALILAR TIPI - ТИП ХОРДОВЫЕ - PHYLUM CHORDATA
UMURTOQALILAR KENJA TIPI - ПОДТИП ПОЗВОНОЧНЫЕ -
SUBPHYLUM VERTEBRATA

BALIQLAR GURUXI - GRUPPA RYBY - GROUP PISCES SUYAKLI
BALIQLAR BOSH SINFI - NADKLASS KOSTNYE RYBY - SUPERCLASS
OSTEICHTHYES SHU'LAQANOTLILAR SINFI - KLASS LUCHEPYORIE -
CLASS ACTINOPTERYGII

BAKRASIMONLAR TURKUMI - OTRYAD OSYOTROOBRAZNYE -
ODER ACIPENSERIFORMES BAKRALAR OILASI - SMEYSTVO
OSETROVYE - FAMILY ACIPENSERIDAE

78. Orol bahrisi (bakra) 1(CR); [EN], [EX] Ship
Ship Sturgeon

Acipenser nudiventris Lovetcky, 1828

79. Sirdaryo kurakburuni (filbo'yin) 1(CR); [CR] Сырдаринский
lopatonos Syrdarya Shovelnose Sturgeon *Pseudoscaphirhynchus*
fedtschenkoi (Kessler, 1872)

80. Amudaryo kichik kurakburuni (toshbakra) 1(CR); [CR]

Mal'yu amudarinskiy lopatonos Small Amudarya Shovelnose
Sturgeon *Pseudoscaphirhynchus henmanni* (Kessler, 1877)

81. Amudaryo katta kurakburuni (qilquyruq) 1(CR); [EN]

Bolshoy amudarinskiy lopatonos Large Amudarya Shovelnose
Sturgeon *Pseudoscaphirhynchus kaufmanni* (Bogdanow, 1874)

KARPSIMONLAR TURKUMI - OTRYAD KARPOOBRAZNYE -
ORDER CYPRINIFORMES KARPLAR OILASI - SEMEYSTVO KARPOVYE
- FAMILY CYPRINIDAE

82. Qorako'z (oq sazan) 2(VU:D) Beloglazka White-eyed Bream
Abramis sapa (Pallas, 1811)

83. Toshkent yuzasuzari 2(VU:D) Tashkentskaya verxovodka
Tashkent Bystrjanka *Alburnoides oblongus* Bulgakov, 1923
ssp. conocephalus Kessler, 1872

84. Cho'rtansifat oqqayroq

(kalbalik, cho'rtanmarka) 1(EN); [VU] Щукovidный jereх

(Ыsach)

Pike Asp

Aspiolucius esocinus (Kessler, 1874)

Capoetobrruna kuschakewitschi (Kessler, 1872)

85. Orol mo'yabdori (sug'yon, so'zanbaliq) 1(EN)

Aralskiy usach Aral Barbel

Barbus brachycephalus Kessler, 1872 ssp. *brachycephalus*

Kessler, 1872

86. Turkiston mo'yabdori (shimbaliq, qayaz) 2(VU:D)

Turkestarskiy usach Turkestars Barbel

Barbus capito (Gueldenstaedt, 1773)

87. Parrak (nashtarqanot) 2(VU:D) Ostroluchka Ostroluchka

(Sharpray)

88. Turkiston ko'kbo'yini (ko'kturta) 4(DD) Turkestarskiy

sredneaziatskiy yaz Turkestars Orfe (Ide)

Leuciscus idus (Linnaeus, 1758) ssp. *oxianus* (Kessler, 1877)

ESHVOYLAR OILASI - SEMEYSTVO VYUNOVIE - FAMILY

COBITIDIDAE

89. Orol tikanagi 3(NT); [DD]

Aralskaya шipovka

Aral Goldside Loach *Sabanejewia aurata* (Filippi, 1865) ssp.

aralensis Kessler, 1877

LAQQASIMONLAR TURKU MI - OTRYAD SOMOOBRAZNYE -

ORDER SILURIFORMES TOG' LAQQACHALARI OILASI - SEMEYSTVO

GORNOSOMIKOVIE - FAMILY Sisoridae

90. Turkiston laqqachasi 2(VU:D)

Turkestarskiy somik Turkestars Catfish

Glyptosternum reticulatum McClelland, 1842

SULAYMONBALIQSIMONLAR TURKUMI - OTRYAD

LOSOSEOBRAZNYE - ORDER SAIMONIFORMES SULAYMONBALIQLAR

OILASI - SEMEYSTVO LOSOSEVIE - FAMILY SALMONIDAE

91. Orol sulaymonbalig'i 0(EX) [CR] Aralskaya kumja Aral Trout

Salmo trutta Linnaeus, 1758 ssp. *aralensis* Berg, 1908

92. Amudaryo gulbalig'i 2(VU:D) Amudarinskaya forel
Amudarya Trout *Salmo trutta* Linnaeus, 1758 ssp. *oxianus* Kessler,
1874

**TIKANBALIQSIMONLAR TURKUMI - OTRYAD
KOLYUSHKOOBRAZNIYE - ORDER GASTEROSTEIFORMES
TIKANBALIQLAR OILASI - SEMEYSTVO KOLYUSHKOVYIE - FAMILY
GASTEROSTEIDAE**

93. Orol sanchari (tikanbaliq, itbaliq) 3(NT)

Aralskaya kolyushka Aral Stickleback

Pungitius piatygaster (Kessler, 1859) ssp. *aralensis* (Kessler,
1874)

**SKORPENASIMONLAR TURKUMI - OTRYAD
SKORPENOOBRAZNIYE - ORDER SCORPAENIFORMES SHOXDORLAR
OILASI - SEMEYSTVO ROGATKOVYIE - FAMILY COTTIDAE**

94. Chotkol shaytonbalig'i (toshbukrsi) 2(VU:D) Chatkalskiy
podkamennik Chatkal Sculpin *Cottus jaxartensis* Berg, 1916

95. Turkiston shaytonbalig'i (toshbuqasi) 2(VU:D) Turkestanskiy
podkamennik Turkestan Sculpin *Cottus spinulosus* Kessler, 1872

**TO'RTOYOQLILAR BOSH SINFI - NADKLASS CHETVERONOGIE -
SUPERCLASS TETRAPODA SUDRALIB YURUVCHILAR SINFI - KLAS
PRESMYKAYUSHIESYA - CLASS REPTILIA LEPIDOZAVRLAR KENJA
SINFI - PODKLASS LEPIDOZAVRYI - SUBCLASS LEPIDOSANRA
TANGACHALILAR TURKUMI - OTRYAD CHESHUYCHATYIE - ORDER
SQUAMATA TOSHKALTAKESAKLAR OILASI - SEMEYSTVO
AGAMOVYIE - FAMILY AGAMIDAE**

96. Molchanov to'garakboshi 4(DD)

Kruglogolovka Molchanova Moltschanov's Toad Agama
Phrynocephalus moltschanowi Nikolsky, 1913

97. Xentog' to'garakboshi 1(EN)

Xentaunskaya kruglogolovka Chentau Toad Agama
Phrynocephalus rossikowi Nikolsky, 1899 ssp. *rossikowi* Nikolsky, 1899

98. Shtraux to'garakboshi 1 (EN) Kruglogolovka Shtrauxa
Strauch's Toad Agama *Phrynocephalus strauchi* Nikolsky, 1905

99. Said-Aliev taqir to'garakboshi 1(EN) Kruglogolovka Said-Alieva Said-Aliev's Toad

Phrynocephalus helioscopus (Pallas, 1771) ssp. *saidalievi* Sat-torov, 1981

GEKKONLAR OILASI - SEMEYSTVO GEKKONOVYIE - FAMILY GEKKONIDAE

100. Rustamov ssink gekkoni 1(EN) Ssinkovyy gekkon Rustamova Rustamov's Plate-tailed Gecko *Teratoscincus scincus* (Schlegel, 1858) ssp. *rustamowi* Szczerbak, 1979

101. Silliqli gekkoncha 2(VU:D) Gladkiy gekkonchik Sleek Gecko *Alsophylax laevis* Nikolsky, 1907

102. Qalqonli gekkoncha 1(EN) Pansirnyy gekkonchik Testaceous Gecko *Alsophylax loricatus* Strauch, 1887 ssp. *loricatus* Strauch, 1887

ASL KALTAKESAKLAR OILASI - SEMEYSTVO NASTOYAYIYE YASHERISY - FAMILY LACERTIDAE

103. Korako'zchali kaltakesakcha 2(VU:D) Chernoglazchataya yashurka Black-ocellated Racerunner *Eremias nigrocellata* Nikolsky, 1896

104. Farg'ona targ'il kaltakesakchasi 1 (EN) Polosataya ferganskaya yashurka Sand Racerunner *Eremias scripta* (Strauch, 1867) ssp. *pherganensis* Szczerbak et Washetko, 1973

ECHKEMARLAR OILASI - SEMEYSTVO VARANOVYIE - FAMILY VARANIDAE

105. Bo'z echkemar 2(VU:P)

Seryy varan Desert Monitor

Varanus griseus (Daudin, 1803) ssp. *caspius* (Eichwald, 1831)

SUVILONLAR OILASI - SEMEYSTVO UJOVYIE - FAMILY COLUBRIDAE

106. Hind boygasi 2(VU:R)

Indiyskaya (Chernogolovaya) boyga Indian Gamma (Common Tree) Snake *Boiga trigonatum* (Schneider, 1802) ssp. *melanocephala* (Ammandale, 1904)

107. To'rt yo'lli chipor ilon 2(VU:R) Chetyryoxpolosyy poloz

Four-lined (Rat) Snake *Elaphe quatuorlineata* (Lacepede, 1789) ssp. *sauromates* (Pallas, 1814)

108. Ko'ndalang yo'lli bo'ritish 2(VU:R) Poperechnopolosatsiy volkozub Northern (Schaw's) Wolf Snake *Lycodon striatus* (Schaw, 1802) ssp. *bicolor* (Nikol'skiy, 1903)

109. Afgon litorinxi 2(VU:R)

Afganskiy litorinx Afghan Awl-headed Snake *Lythorhinchus ridgewayi* Boulenger, 1887

ASPIDLAR OILASI - SEMEYSTVO ASPIDOVYIE - FAMILY ELAPIDAE

110. Qapcha ilon, ko'zoynakli ilon 3(NT); [DD] Sredneaziatskaya kobra Oxus (Central Asian) Cobra *Naja oxiana* (Eichwald, 1831)

QORAILONLAR OILASI - SEMEYSTVO GADYUKOVYIE - FAMILY VIPERIDAE

111. Dasht qora iloni 2(VU:D); [EN] Vostochnaya stepnaya gadyuka Ursini's Viper

Vipera (Pelias) renardi (Christoph, 1861) ssp. *tienshanica* (Nilson et Andren, 2001)

QUSHLAR SINFI - KLASS PTISYI - CLASS AVES SAQOQUSHSIMONLAR TURKUMI - OTRYAD PELIKANOOBRAZNYIE - ORDER PELECANIFORMES SAQOQUSHLAR OILASI - SEMEYSTVO PELIKANOVYIE - FAMILY PELECANIDAE

112. Pushti saqoqush 2(VU:D)

Rozovyiy pelikan

Great White Pelican

Pelecanus onocrotalus Linnaeus, 1758

113. Jinalak saqoqush 2(VU:D); [LR-CD] Kudryavyy pelikan Dalmatian Pelican *Pelecanus crispus* Bruch, 1832

QORAVOYLAR OILASI - SEMEYSTVO BAKLANOVYIE - FAMILY PHALACROCORACIDAE

114. Qorabuzov (kichik qoravoy) 3(NT); [LR-NT] Malyy baklan Pygmy Cormorant

Phalacrocorax pygmaeus (Pallas, 1773)

LAYLAKSIMONLAR TURKUMI - OTRYAD AISTOOBRAZNYE -
ORDER CICONIIFORTEB QO'TONLAR OILASI- SEMEYSTVO
SAPLEVYIE - FAMILY ARDEIDAE

115. Kichik oq qo'ton 2(VU:D)

Malaya belaya saplya Little Egret

Egretta garzetta (Linnaeus, 1766) ssp. *garzetta* (Linnaeus, 1766)

116. Sariq quton 2(VU:D)

Jeltaya saplya

Squacco Pond Heron

Ardeola gayableya (Scopoli, 1769)

LAYLAKLAR OILASI - SEMEYSTVO AISTOVYIE - FAMILY

CICONIIDAE

117. Turkiston oq laylagi 3(NT) Turkestanskiy bel'yy aist Asian
White Stork *Skota ciconia* (Linnaeus, 1758) ssp. *asiatica* Severtzov,
1873

118. Qora laylak 2(VU:R)

Chyornyy aist Black Stork

Ciconia nigra (Linnaeus, 1758)

IBISLAR OILASI - SEMEYSTVO IBISOVYIE - FAMILY

THRESKIORNITHIDAE

119. Qoshiqburun 2(VU:D)

Kolpitsa White Spoonbill

Platalea leucorodia Linnaeus, 1758

120. Qoravoy 2(VU:D)

Karavayka Glossy Ibis

Plegadis faicinellus (Linnaeus, 1766) ssp. *faicinellus* (Linnaeus,
1766)

QIZILG'OZSIMONLAR TURKUMI - OTRYAD

FLAMINGOOBRAZNYE - ORDER PHOENICOPTERIFORMES

QIZILGOZLAR OILASI - SEMEYSTVO FLAMINGOVYIE - FAMILY

PHOENICOPTERIDAE

121. Qizilg'oz 2 (VU:R)

Flamingo Rosy Flamingo

Phoenicopterus roseus Pallas, 1811

**G'OZSIMONLAR TURKUMI - OTRYAD GUSEOBRAZNYE - ORDER
ANSERIFORMES O'RDAKPAR OILASI - SEMEYSTVO UTINYE - FAMILY
ANATIDAE**

122. Vishildoq oqqush 3(NT) Lebed-shipun Mute Swan

Cygnus olom (S.G. Gmelin, 1789)

123. Qiyqirdoq oqkush 2(VU:R) Lebed- klikun Whooper Swan .

Sygnus olor (S. G.Gmelin, 1789)

124. Oq peshonali kichik g'oz 2(VU:R); [VU] Gus-piskulka
Lesser White-fronted Goose *Anser erythropus* (Linnaeus, 1758)

125. Qiziltomoq g'oz 2(VU:R); {VU> Krasnozobaya kazarka
Red-breasted Goose *Rutibrenta ruficollis* (Pallas, 1976)

126. Marmar chuttrak 1(EN); [VU]

Мраморный чирок Marbled Teal

Marmaronetta angustirostris (Menetries, 1832)

127. Olaqanot 3(NT); [LR-NT]

Beloglazyy nyrok (beloglazaya chernet) Ferruginous Duck
(White-eyed Pochard) *Aythya nyroca* (Gueldenstaedt, 1770)

128. Oqbosh o'rdak 1(EN); [EN]

Savka

White-headed Duck

Oxyura leucocephala (Scopoli, 1769)

**LOCHINSIMONLAR TURKUMI - OTRYAD SOKOLOOBRAZNYE -
ORDER FALCONIFORMES SUVQIYG'IRLAR OILASI - SEMEYSTVO
SKOPINYE - FAMILY PANDIONIDAE**

129. Suvqiyg'ir 2(VU:R)

Skopa

Osprey (Fish Hawk)

Pand ton haliaetus (Linnaeus, 1758) ssp. *haliaetus* (Linnaeus,
1758)

**QARCHIG'AYLAR OILASI - SEMEYSTVO YASTREBINYE -
FAMILY ACCI PITRIDAE**

130. Uzun dumli suvburgut 1(EN); [VU] Orlan-dolgoxvost Ring-
tailed Fish (Pallas') Eagle *Haliaeetus leucoryphus* (Pallas, 1771)

131. Oq dumli suvburgug 2(VU:R); [LR-nt Orlan-beloxvost

- White-tailed (Gray Sea) Eagle *Haliaeetus albicilla* (Linnaeus, 1758)
ssp. albicilla (Linnaeus, 1758)
 132. Boltayutar 2(VU:R)
 Borodach
 Bearded Vulture (Lammergeier) *Gypaetus barbatus* (Linnaeus, 1758) *ssp. hemahalamus* (Hutton, 1838)
 133. Qumoy 2(VU:R)
 Snejnyy sip (kumay) Himalayan Griffon Vulture *Gyps himalayensis* Nshpe, 1869
 134. Oq boshli qumoy 3(NT) Belogolovyy sip Griffon Vulture *Gyps fulvus* Hablizl, 1783 *ssp. fulvus* Hablizl, 1783
 135. Tasqara 3(NT); [LR-nt]
 Chyornyy grif
 Cinereous (Eurasian) Black Vulture *Aegypius popasyiz* (Linnaeus, 1766)
 136. Ilonburgut 2(VU:D)
 Zmeeyad
 Short-toed (Snake) Eagle *Circaetus gallicus* (S.G. Gmelin, 1788)
ssp. heptneri Dementiev, 1932
 137. Cho'l bo'ktargisi 3(NT); [LR-nt] Stepnoy lun Pallid Harrier *Circus tasgoigiv* (S.G. Gmelin, 1771)
 138. Cho'l burguti (qoraqush, g'ajir) 3(NT) Stepnoy oryol Tawny (Steppe) Eagle *Aguaea rapax* Temminck, 1828 *ssp. orientalis* Cabanis, 1854; *ssp. nipalensis* Hodgson, 1833
 139. Katta olachipor burgut 2(VU:R); [VU] Bolshoy podorlik Greater Spotted Eagle *Aquila clanga* Pallas, 1811
 140. Qironqora 2(VU:D); [VU]
 Mogilnik
 Imperial Eagle *Aquila heliaca* Savigny, 1809 *ssp. heliaca* Savigny, 1809
 141. Burgut 2(VU:R)
 Berkut Golden Eagle
Aquila chrysaetos Linnaeus, 1758 *ssp. fulva* Linnaeus, 1758; *ssp. laphanea* Severtzov, 1888

142. Qirg'iy burgut 1(CR)

Yastrebinyy (dlinnoxvostyy) oryol Hawk (Bonelli's) Eagle
Hieraaetus fasciatus (Vieillot, 1822) ssp. *fasciatus* (Vieillot, 1822)

143. Kichik burgut 2(VU:D)

Oryol-karlik Booted Eagle

Hieraaetus pennatus (S.G. Gmelin, 1788) ssp. *milvodes* (Jerdon, 1839)

LOCHINLAR OILASI - SEMEYSTVO SOKOLINIE - FAMILY FALCONIDAE

144. Kuyka (cho'l miqqiysi) 3(NT); [VU] Stepnaya pustelga
Lesser Kestrel

Falco naumanni Fleischer, 1818

145. Itolg'i 3(NT)

Baloban Saker Falcon

Falco cherrug J.E. Gray, 1834 ssp. *coatsi* Dementiev, 1945; ssp. *cherrug* J.E. Gray, 1834

146. Lochin 2(VU:R) Sokol-sapsan Peregrine Falcon *Falco peregrinus*, 1771 ssp. *callidus* Latham, 1790

147. Mallabosh lochin (sahro lochini) 2(VU:R) Shaxin (tyjgologovy sokol)

Red-capped (Barbary) Falcon *Falco pelegrinoides* Temminck, 1829 ssp. *babylonicus* Sclater, 1861

TOVUQSIMONLAR TURKUMI - OTRYAD KUROOBRAZNIYE - ORDER GALLIFORMES QIRG'OVULLAR OILASI - SEMEYSTVO FAZANOVYE - FAMILY PHASIANIDAE

148. Zarafshon qirg'ovuli 3(NT) Zarafshanskiy fazan Zarafshan Ring-necked Pheasant *Phasianus colchicus* Linnaeus, 1758 ssp. *zerafschanicus* Tarnovski, 1891

TURNASIMONLAR TURKUMI - OTRYAD JURAVLEOBRAZNIYE - ORDER GRUIFORMES TURNALAR OILASI - SEMEYSTVO JURAVLINIE - FAMILY GRUIDAE

149. Oqturna 1(CR); [CR]

Sterx (belyy juravl)

Siberian Crane

Grus leucogeranus Pallas, 1773

TUVALOQLAR OILASI - SEMEYSTVO DROFINYE - FAMILY

OTIDIDAE

150. To'xta tuvaloq 1(CR); [VU] Drofa (dudak)

Great Bustard

Otis tarda Linnaeus, 1758

ssp. *tarda* Linnaeus, 1758

151. Bizg'aldoq 2(VU:D); [LR-NT] Strepet Little Bustard

Tetrax tetrax (Linnaeus, 1758)

152. Yo'rg'a tuvaloq 2(VU:D); [LR-NT] Drofa-krasotka (djek)

Houbara (McQueen's) Bustard *Cheamysdotis undulata* (Jacquin,

1784) ssp. *macqueenii* (J.E. Gray, 1832)

BALCHIQCHISIMONLAR TURKUMI - OTRYAD

RJANKOOBRAZNYE - ORDER CHARADRIIFORMES JIKTOQLAR OILASI

SEMEYSTVO TIRKUSHKOVYE - FAMILY GLAREOLIDAE

153. Cho'l jiqtog'i 2(VU:R); [DD]

Stepnaya tirkushka

Black-winged (Nordmann's) Pratincole *Glareola nordmanni*

Nordmann, 1842

BALCHIQCHILAR OILASI - SEMEYSTVO RJANKOVYE - FAMILY

CHARADRIIDAE

154. Torg'oq 2(VU:R); [VU]

Krechyotka

Sociable Lapwing (Plover)

Chettusia gregaria (Pallas, 1771)

LOYXO'RAKLAR OILASI - SEMEYSTVO BEKASOVYE - FAMILY

SCOLOPACIDAE

155. Kichik uzunburun 1 (CR); [CR] Tonkoklyuvny kronshnep

Blender-billed Curlew *Numenius tenuirostris* Vieillot, 1817

156. Osiyo moki loyxo'ragi 2(VU:R); [LR-NT] Aziatskiy

bekasovidnyy veretennik Asian Dowitcher

Limnodromus semipalmatus (Blyth, 1848)

BALIQCCHILAR OILASI - SEMEYSTVO CHAYKOVYE - FAMILY

ARIDAE

157. Qorabosh baliqchi 2(VU:D) Chernogolovyy xoxotun Great Black-headed Gull *Larus ichthyaetus* (Pallas, 1773)

KAPTARSIMONLAR TURKUMI - OTRYAD GOLUBEOBRAZNYE - ORDER COLUMBIFORMES BULDURUQLAR OILASI - SEMEYSTVO RYABKOVYIE - FAMILY PTEROCLEDIDAE

158. Oqbovur 2(VU:D)

Belobryuxiy g'ibok Pin-tailed Sandgrouse *Pterocles alchata* (Linnæus, 1776) ssp. *caudacutus* (S.G. Steyt, 1789)

KAPTARLAR OILASI - SEMEYSTVO GOLUBINYE - FAMILY COLUMBIDAE

159. Qora kaptar 2(VU:D); [VU]

Buryy golub Pale-baked Pigeon

Columba eversmanni Bonaparte, 1856

SUTEMIZUVCHILAR SINFI - KLASS MLEKOPITAYUSHIE - CLASS MATTANA TIRIKTUG'UVCHILAR KENJA SINFI - PODKLASS JIVORODYASHIE - SUBCLASS THERIA HASHAROTXO'RLAR TURKUMI - OTRYAD NASEKOMOYADNYE - ORDER INSECTIVORA TIPRATIKANLAR OILASI - SEMEYSTVO YEJOVYIE - FAMILY ERINACEIDAE

160. Uzun ignali kirpi (tipratikan) 3(NT) Dlinnoiglyby (lysyby) yoj Brandt's Hedgehog

Hemiechimus hypomelas (Brandt, 1836) ssp. *hypomelas* (Brandt, 1836)

QO'LQANOTLILAR TURKUMI - OTRYAD RUKOKRYLYE - ORDER CHIROPTERA TAQABURUNLI KO'RSHAPALAKLAR OILASI - SEMEYSTVO PODKOVONOSYIE LETUCHIE MYSHI- FAMILY

RHINOLOPHIDAE

161. Kichik taqaburun 2(VU:D); [VU]

Mal'yy podkovonos Lesser Horseshoe Bat *Rhinolophus hipposideros* (Bechstein, 1800) ssp. *midas* Andersen, 1905

SILLIQ, BURUNLI KO'RSHAPALAKLAR OILASI - SEMEYSTVO GLADKONOSYIE LETUCHIE MYSHI- FAMILY

VESPERTILIONIDAE

162. Uzun dumli tunshapalak 1(CR); [LR-NT] Dlinnoxvostaya

nochnitsa Long-tailed Bat *Myotis frater* G.M. Allen, 1923 ssp
bucharensis Kuszj'akin, 1950

163. Oq qorinli o'q kulok 2(VU:R) Belobryuxiy streloux
Hemprich's Long-eared Bat *Otonycteris hemprichi* Peters, 1859

BURAMALAB KO'RSHAPALAKPAR OILASI - SEMEYSTVO

BULDOG'OVYU LETUCHIE MĚSHI- FAMILY MOLOSSIDAE

164. Keng quloqli qat-qat lab 2(VU:R) Shirokouxiy skladchatogub
Free-tailed Bat

Tadarida teniotis (Rafinesque, 1814)

KEMIRUVCHILAR TURKUMI - OTRYAD GRĖIZUNY - ORDER

**RODENTIA OLMAXONLAR OILASI - SEMEYSTVO BELICHI - FAMILY
SCIURIDAE**

165. Ko'ksug'ur 1(EN); [VU]

Surok Menzbira Menzbier's Marmot

Marmota menzbieri (Kaschkarov, 1925) ssp. *zachidovi* Petrov,

1961

QO'SHOYOQLAR OILASI - SEMEYSTVO TUSHKANCHIKOVYIE -

FAMILY DIPODIDAE

166. Mitti qo'shoyoq 2(VU:R)

Karlikovy tushkanchik Gettnera

Thick-tailed Pygmy Jerboa

Salpingotus heptneri Vorontsov et Smirnov, 1969

YIRTQICHLAR TURKUMI - OTRYAD XITSNYE - ORDER

**CARNIVORA AYIKLAR OILASI - SEMEYSTVO MEDVEJI - FAMILY
URSIDAE**

167. Qo'ng'ir ayiq 2(VU:R)

Tyanshanskiy bur'y medved Tien-Shan Brown Bear *Ursus arctos*

Linnaeus, 1758 ssp. isabellinus Horsfield, 1826

SUVSARLAR OILASI - SEMEYSTVO KUNI - FAMILY MUSTELIDAE

168. Hind asalxo'ri 1(CR)

Indiyskiy medoed Honey Badger (Ratel)

Mellivora capensis (Schreber, 1776) ssp. *indica* (Kerr, 1792)

169. O'rta Osiyo qunduzi 1(EN) Vydra sredneaziatskaya
Centralasian Otter *Lutra lutra* (Linnaeus, 1758) ssp. *seistanica* Burila,

**SIRTLOMLAR OILASI - SEMEYSTVO GIENOVYIE - FAMILY
HYAENIDAE**

170. Sirtlon (do'lt) **1(CR)**

Polosataya giena Striped Hyaena

Hyaena hyaena (Linnaeus, 1758) *ssp. hyaena* (Linnaeus, 1758)

MUSHUKLAR OILASI - SEMEYSTVO KOSHACHI - FAMILY

FELIDAE

171. Gepard **0(EX); [VU], {CR}**

Aziatskiy gepard Asiatic Cheetah

Acinonyx jubatus (Schreber, 1776) *ssp. venaticus* Griffith, 1821

172. Qoraquloq **1(CR)**

Turkmenskiy karakal Turkmen Caracal (Desert Lynx) *Caracal caracal* (Schreber, 1776) *ssp. michaelis* (Heptner, 1945)

173. Turkiston silovsini **2(VU:D)** Turkestanskaya rys Turkestan Lynx *Lynx lynx* (Linnaeus, 1758) *ssp. isabellinus* (Blyth, 1847)

174. Qoplion **1(CR); {EN}**

Peredneaziatskiy leopard North Persian Leopard (Panther) *Panthera pardus* (Linnaeus, 1758) *ssp. saxicolor* Pocock, 1927

175. Turon yo'lbarisi **0(EX); {EX}** Turanskiy tigr Caspian Tiger

Panthera tigris (Linnaeus, 1758) *ssp. virgata* (Illiger, 1815)

176. Ilvirs (tog' QOPLONI) **1(CR); [EN]** Snejnyy bars (irbis)

Snow Leopard

Uncia uncia (Schreber, 1775)

**JUFTTUYOQLILAR TURKUMI - OTRYAD PARNOKOPYITNYIE -
ORDER ARTIODACTYLA BUG'ULAR OILASI - SEMEYSTVO OLENI -
FAMILY CERVIDAE**

177. Xongul (Buxoro bug'usi) **1(EN); {VU}**

Buxarskiy olen Bactrian (Bukhara) Red Deer *Cervus elaphus* Linnaeus, 1758 *ssp. bactrianus* Lydekker, 1900

**QUVUSHSHOXLILAR OILASI • SEMEYSTVO POLOROGIE -
FAMILY BOVIDAE**

178. Morxo'r **1(CR); [EN]; {CR}** Vintorogiy kozyol (marxur)
Tadjik Markhor

Sarga falconeri, (Wagner, 1839) ssp. *heptneri* Zalkin, 1945

179. Ustyurt qo'yi, arqal **1(CR); [VU]**, {**VU** Ustyurtskiy baran Transcaspian Urial (Ustyurt sheep) *Ovis vignei* Blyth, 1841 ssp. *arkal* Eversmann, 1850

180. Buxoro qo'yi **1(CR); [VU]**, {**EN**} Buxarskiy baran Bukhara Urial *Ovis vignei* Blyth, 1841 ssp. *bocharensis* Nasonov, 1914

181. Qizilqum arxari **2(VU:D); [VU]**, {**EN**} Baran Seversova (кызылкumskiy) Severtsov's (Kyzylkum) Argali *Ovis ammon* (Linnaeus, 1758) ssp. *severtzovi*, Nasonov, 1914

182. Morxo'r **1(CR); [EN]; {CR}** Vintorogiy kozyol (marxur) Tadjik Markhor

Sarga falconeri, (Wagner, 1839) ssp. *heptneri* Zalkin, 1945

183. Sayg'oq (oq quyruq) **3 (VU)** Saygak (sayga)

Saiga antelope

Saiga tatarica (Linnaeus, 1766) ssp. *tatarica* (Linnaeus, 1766)

TOQTUYOQLILAR TURKUMI - OTRYAD NEPARNOKOPYITNYE - ORDER PERISSODACTYLA OTLAR OILASI - SEMEYSTVO LOSHADINYE - FAMILY EQUIDAE

184. Turkman quloni **0(EW); [VU]**, {**CR**}

Turkmenskiy kulan Kulan

Equus hemionus Pallas, 1775 ssp. *kulan* Groves et Mazak, 1967

Tayanch tushunchalar:

“Qizil kitobga”, noyob, o'simliklar, hayvonlar, noaniq, tiklaniyotgan, tur, xavf, zamburug'lar, oila.

Nazorat uchun savollar:

1. Qizil kitob nima uchun maqsadda tashkil etilgan?
2. Qizil kitob qachon tashkil etilgan?
3. Xalqaro “Qizil kitob”da muhofaza qilinishi lozim bo'lgan turlarning nechta toifasi mavjud?
4. O'zbekistonning “Qizil kitobi”ga hayvonlarning nechta turi kiritilgan?
5. “Qizil kitob”ga O'zbekistondagi nechta tur o'simliklar kiritilgan?
6. “Qizil kitob”dan turlar chiqarilishi mumkinmi?
7. “Qizil kitob”ning turlar tarkibi o'zgarishi mumkinmi?
8. “Qizil kitob” bo'lmaganda nima bo'lar edi?

IV BOB. MUHOFAZA ETILADIGAN TABIIY HUDUDLARDAN OQILONA FOYDALANISH

6.1. Landshaft to'g'risida umumiy tushuncha

Geografik qobiqning tuzilmasi o'ta murakkab bo'lib, uning pog'ona (yarus)lik tuzilishida barcha geosferalar (litosfera, gidrosfera, atmosfera, biosfera) qatorida landshaft qobig'i ham ishtirok etadi.

Landshaft tushunchasi XX asrgacha turlicha talqinda ifodalanib kelingan. Geografik landshaft termini esa, rus tilidagi geografik adabiyotlarda ilmiy tushuncha sifatida ilk bor 1913 yilda L.S.Berg tomonidan ishlatilgan va unga ilmiy ta'rif bergan (Sh.Sharipov, 2018, 31-b.): **"Tabiiy landshaftlar deganda, relyef, iqlimiy xususiyatlari, o'simlik va tuproq qoplaminin bir xilligi bilan ajralib turadigan joylarni tushunmoq kerak"**, L.S.Berg keyinchalik landshaftni bir butun organizm tarzida ifodalab, uning bir komponenti o'zgarsa, boshqa komponentlarining ham o'zgarishiga olib keladi, deb ta'kidlaydi. (V.Preobrajenskiy, 1981, 8-b.).

Darvoqe, landshaft majmuasining butunligini geografik qobiqning barcha komponentlari – iqlim, tog' jinslari, relyef, yer usti va yer osti suvlari, tuproq, o'simlik va hayvonot dunyosidan iborat bir butun tabiiy tizimning o'zaro aloqador va rivojlangan qismlari, deb qarash o'rinlidir.

Landshaft majmuasi – Yer sayyorasi landshaft qobig'ining tarixiy taraqqiyoti davomida, turli tabiiy va antropogen omillar ta'sirida vujudga kelgan, o'ziga xos tabiati va takrorlanmas xususiyatlari bilan boshqa joylardan farq qiladigan bir qismidir. Biz landshaft majmuasi, geografik landshaft, tabiiy-hududiy majmua, geomajmua yoki geotizim deganda cho'l landshafti, qumli landshaft, vodiy landshafti, tog' landshafti, botiq landshafti va boshqalarni tushunamiz.

Geografik adabiyotlarda keng qo'llaniladigan geomajmua, tabiiy geografik majmua, tabiiy-hududiy majmua, geotizim kabi atamalar landshaft majmuasi tushunchasining sinonimi hisoblanadi (A.Abdulqosimov, Q.Yarashev, 2015, 16-b.).

Umuman landshaftni umumiy tushuncha (F.N.Milkov, D.A.Armand, Yu.K.Efremov, V.I.Prokaev va b.), deb qarovchilar unga turlicha yondashadilar.

Yerning landshaft qobig'i geografik qobiqning nafas oluvchi o'pkasi bo'lib, u atmosfera, litosfera va gidrosferalarning bir-birlari bilan bevosita tutashgan mintaqada vujudga kelgan. Shu bois u geografik qobiqning asosiy hayot tuguni bo'lib, unda Yer sayyorasidagi 99 % organizmlar yashaydi. F.N.Milkov ta'biri bilan aytganda, u geografik qobiqning biologik fokusi; V.I.Vernadskiy ta'biri bo'yicha esa, Yer sharining "hayot plyonkasi" hisoblanadi.

Landshaft qobig'i Yer yuzasida asl borliq sifatida o'z qalinligi va chegaralariga egadir. Biroq, uning qalinligi geografik qobiqnikidan ancha yupqa bo'lib, atigi bir necha o'n metrlarga to'g'ri keladi.

Landshaft tabiiy qonuniyatlar asosida mavjud bo'lgan, o'zini-o'zi boshqaradigan, tiklaydigan moddiy va nomoddiy resurslarni sarflovchi, hosil qiluvchi, to'plovchi va hududiy takrorlanmaydigan geotizimdir.

Landshaftlardan foydalanilganda yana quyidagi jihatlarga alohida e'tibor berish maqsadga muvofiqdir, demak landshaft:

- genetik jihatdan bir butun bo'lgan, yaxlit hosila;
- bir xil relyef turi va bir xil iqlim sharoitida shakllangan, faqat shu landshaftga xos, genetik bog'liq bo'lgan komponentlar yig'indisidan iborat;

- o'zidan katta bo'lgan rayon, okrug kabi geotizimlarni tashkil qiluvchi oddiy geotizim bo'lishi bilan bir vaqtning o'zida fatsiya, urochisha, joy kabi oddiy geotizimlar bog'lamidan hosil bo'lgan murakkab, ko'p pog'onali va tadjrijiy geotizimdir;

u yon-atrofidagi landshaftlar va fazo hamda jamiyat bilan modda va energiya almashinuvi orqali doimo o'zaro ta'sir va aloqada bo'ladigan ochiq geotizimdir (Sh.Sharipov, 2018, 32-b.).

6.2. Landshaftdan foydalanish va muhofaza qilish

Geokimyoshunos olimi M.A.Glazovskaya: "landshaftni biz tabiiy sharoitlarning samarasi emas, balki ana shu o'zaro ta'sirni amalga

oshiruvchi tizim deb tushunmog'imiz lozim" ekanligini qayd etgan (1988, 18-b.).

Keyingi yillarda landshaftlarning tabiiy sharoit va resurs imkoniyatlari va nihoyat ijtimoiy salohiyati tobora oydinlashmoqda va amaliyotda foydalanilmoqda. "**Lanshaft – yashash va mehnat faoliyati uchun makon**", "**landshaft – bioxilma-xillik va genofondni asrovchi hudud**", "**landshaft – o'tmish tabiatni darakchisi, axborot manbai**", "**landshaft – go'zallik manbai**", "**landshaft – ijodga va ma'naviyatga chorlovchi manba**", "**landshaft – jamiyatni hududiy tashkil qilishning tabiiy va moddiy asosi**", "**landshaft – tabiat va inson munosabatlarining oynasi**" kabi hikmatomuz tushuncha va tamoyillarni bugungi kunda inkor qilib bo'lmaydi (I.Nazarov, 2013, 155-b.). Haqiqatdan ham landshaft – moddiy va nomoddiy resurslar manbai. Shu bilan birga landshaftlarning tabiiy sharoiti va resurslari joylarda bir-biridan farqlanadi.

Taniqli rus landshaftshunos olimi A.G.Isachenko (2003) landshaftlarning jamiyat oldidagi burchini ikkiga ajratadi:

1) landshaftlarning **ekologik burchi**:

2)landshaftlarning ishlab chiqarish oldidagi **resurslik burchi**, ya'ni ishlab chiqarish tarmoqlarini tabiiy resurslar bilan ta'minlashdir (29-b.)."

Turli kattalikdagi geotizimlar tabiatdan foydalanishning ob'ektlarini tashkil etadi. Shu sababli geotizimlarning tuzilishi, rivojlanishi va mavjudligi to'g'risidagi bilimlar tabiatdan oqilona foydalanishni tashkil etishning asosi bo'lib xizmat qilishi lozim.

Insonning hayoti va faoliyati biror-bir landshaft doirasida kechadi. Inson xo'jalik faoliyatining tabiatga ta'siri uning landshaftlarga ta'sir ko'rsatishi orqali sodir bo'ladi. Shuningdek, landshaft bir butun geotizim bo'lganligi sababli landshaftning bir yoki ikkita komponentiga ta'sir ko'rsatish bilan uning tadrijiy tuzilma vazifasi o'zgaradi, muvozanati buziladi. Muayyan landshaft doirasida amalga oshiriladigan tabiatdan foydalanish ijtimoiy ishlab chiqarish va tabiiy muhit ta'siri

---

*Абдуллаев С.И., Мухомова Х.И., Муртазаев Б.Ч. Ландшафт – табиатдан фойдаланиш объекти мақоласида фойдаланилди. Самарқанд, 2012, 38-41-б.

hamda modda va energiya almashinuvini amalga oshirishning asosiy shaklidir. Landshaftlardan, ularning tabiiy salohiyatidan foydalanishda, madaniy landshaftlarni loyihalashtirishda landshaftning yuqorida ko'rsatilgan belgilari albatta inobatga olinishi lozim. Tabiatdan foydalanish geografik jihatdan qaralganda landshaftlar – tabiat va jamiyat o'zaro ta'sirining ilgarigi sikllarning mahsuli (natijasi) va yangi sikllarni amalga oshishi imkoniyatlarining shart-sharoitlaridir. Insonning tabiiy muhit bilan ekologik aloqalari va munosabatlari bevosita landshaftlarda kechadi. Shu sababli tabiatdan foydalanish, uni muhofaza qilish va yaxshilashga doir ijtimoiy tadbirlarning barcha tizimi landshaftlar to'g'risidagi ta'limot asosida ishlab chiqilishi lozim. Insonning hayot faoliyati muhitini o'rganishda nafaqat ishlab chiqarish va sotsial – maishiy vaziyat, balki landshaftning tabiiy xossalari ham nazarda tutiladi.

Landshaft qobig'ini muhofazasi har-xil ko'rinishda amalga oshirilishi mumkin. Ularning eng muhimlari quyidagilar: tabiatning tipik joylarini o'z holicha saqlab qolish uchun qo'riqxonalar, rezervatlar tashkil etish, ba'zi tabiiy ob'ektlarni, xalq parklarini buyurtmaxona(zakaznik)larga aylantirish, ajoyib tabiiy ob'ektlar (sharshara, g'or, qoya, keksa daraxt, jilg'a, buloq va boshqalar)ni hisobga olish, antropogen landshaftni rekultivatsiya qilish va boshqalar.

Landshaft elementlari inson yashaydigan aniq muhit hisoblanib, uni har qanday ko'ngilsiz va nooqilona o'zgarishlar hamda ifloslanishlardan muhofaza qilish zarur. Landshaftlarni muhofaza qilish deganda biz uning unsurlarini iloji boricha toza saqlash, undagi muvozanatning buzilishiga yo'l qo'ymaslik, tabiatning tipik va ajoyib hududlarini tabiiy holicha saqlab kolish kabilarni tushunamiz.

Landshaft va uning unsurlarini turli shakllarda muhofaza qilish mumkin. Ularni umumlashtirib quyidagi uch guruhga ajratamiz:

- Landshaftning butun komponentlarini to'la-to'kis muhofaza qilish.
- Antropogen landshaftning vujudga kelishi va uni asl holatini saqlash.
- Landshaftning butun komponentlarini muhofaza qilishda

qo'riqxonalarining ahamiyati juda katta.

Qo'riqxonalar - bu tabiat etaloni bo'lib tabiatni muhofaza qilishda bir qancha vazifalarni amalga oshiradi.

Qo'riqxonalar tashkil etish orqali malum bir joy yoki geografik zona tabiatning (barcha majmualari bilan birga) namunasi tabiiy holicha kelajak avlod uchun saqlab kolinadi.

Qo'riqxonalar - bu tabiatning tarkibiy qismi sifatida tabiat majmualari yaxshi saqlangan maydonlar hisoblanib, unda tabiiy - hududiy majmualarning rivojlanish qonuniyatlari, o'zaro aloqasini, organizm bilan muhit o'rtasidagi munosabatlarni ilmiy jihatdan o'rganiladigan tabiiy laboratoriyadir. Bu tabiiy laboratoriyada olib borilgan ilmiy izlanishlar natijasi, insonning xo'jalik faoliyati tufayli o'zlashtirilgan qo'shni hududda sodir bo'lgan va ijobiy o'zgarishlarga taqqoslanib, ilmiy prognozlar beriladi.

Qo'riqxonalar soni va turi kamayib borayotgan o'simlik va hayvonlarni qo'riqlash va ko'paytirishda juda muhim rol o'ynaydi. Qo'riqxonalar tufayli noyob hayvon yoki o'simlik ko'paytirib, boshqa joylarga tarqatiladi. Bunga Badkiz qo'riqxonasida ko'paytirilgan quyonlarni Turkmaniston hududiga qo'yib yuborilishi yaqqol misoldir.

Qo'riqxonalar yovvoyi hayvonlarni saqlash ularni ko'paytirishda ham ahamiyatlidir. Qo'riqxonada turli hayvonlar muhofaza ostiga olingach bugungi kunga kelib, shunchalik ko'payar ediki, uni ov qilishga ham ruxsat etish mumkin bo'lardi.

Qo'riqxonalar tabiatning ajoyib, qiziqarli, noyob joylarini (g'or, qoya, jar, ochilib qolgan jins, shar-shara, geyzer, buloq, nurash tufayli vujudga kelgan rel'ef shakllari va boshqalar) tabiiy holicha saqlab qolishda juda muhim vazifani bajaradi.

Qo'riqxonalarining madaniy-oqartuv va estetik jihatdan ahamiyati katta. Qo'riqxonalar orqali tabiatning ajoyib joylari keng omma orasida namoyon etiladi va tabiatni muhofaza qilish zarurligi targ'ibot qilinadi. Qo'riqxonalar uchun ajratilgan joylar ajoyib tabiiy manzarasining ko'rkamligi bilan kishilarni hordiq chiqarib madaniy dam oladigan joy, ularga estetik zavq beradigan ob'ekti sifatida ham ahamiyatlidir.

Qo'riqxonalar muhofaza qilinadigan ob'ektning harakteriga ko'ra majmualari va maxsus qo'riqxonalariga ajratiladi.

Biror hududdagi tabiiy-hududiy majmualar to'liq butunlay muhofaza qilinsa, uni majmualar qo'riqxonasi deb aytiladi. O'zbekistondagi qo'riqxonalarining ko'pchiligi shunday qo'riqxonalaridir.

O'zbekiston hududida to'qay, cho'l, tog' landshaftini muhofaza qilish va u yerdagi tabiat komponentlarini, xususan o'simlik va hayvonlarning hayotini chuqur o'rganish hamda ko'paytirish maqsadida qo'riqxonalar tashkil etilgan.

Landshaftlarni muhofaza qilishda yana milliy (xalq) parklari, buyurtmaxona (zakaznik)lar va tabiat yodgorliklarining ham ahamiyati kattadir.

O'zbekistonda hozircha Turkiston tog' tizmasining shimoliy yon bag'rida joylashgan Zomin xalq parki (1977 yil) mavjud. Uning maydoni 47,7 ming ga bo'lib, dengiz sathidan 1000-4030 balandlikda joylashgan. Bu xalq parkida mehnatkashlarning dam olishi, sport mashg'ulotlari va turizm bilan shug'ullanishlari uchun qulay sharoitlar yaratilishidan tashqari, tog' landshafti va u yerdagi organizmlar, o'tloqlar, hayvonlar, tabiatning ajoyib ob'ektlari muhofazaga olingan.

Landshaftlarni muhofaza qilishda buyurtma (zakaznik)lar ham ishtirok etadi. Buyurtmalar hududida tabiat komponentlarining bir qismi (o'simlik, hayvon, parranda yoki tabiatning ajoyib qismi va boshqa) qo'riqlanadi. Buyurtmaxonalar doimiy va vaqtli bo'ladi. Buyurtmalarini asosiy vazifasi noyob hayvon, parranda yoki o'simlik turini yoki tabiatni ajoyib joylarni yo'q bo'lib ketishidan asraydi, hayvon va o'simliklarini ko'payishi uchun sharoit yaratadi.

Landshaftlarning ajoyib, diqqatga sazovor unsurlarini saqlab qolishda tabiat yodgorliklarining ahamiyati juda katta. Ilmiy, madaniy va tarixiy jihatidan qimmatli, ajoyib, noyob tabiat ob'ektlarini muhofaza qilib, saqlab kolish uchun ancha katta maydonni egallovchi qo'riqxonalar, zakazniklar barpo etish shart emas. Ularni maydoni juda kichik bo'lgan "tabiat yodgorliklari" sifatida saqlab qolib, muhofaza

qilish mumkin. Bu birinchidan tez amalga oshiriladi, ikkinchidan kichik joy bo'lganligidan katta mablag' sarflashni talab etmaydi.

Tabiat yodgorliklari deganda, biz g'orlarni, kanonlarni, sharsharalarni, ajoyib buloq va geyzerlarni, daralarni, jarlik joylarni, qoyali rel'ef shakllarini, ochilib qolgan yotqiziqnlarni, ayrim noyob va qimmatli daraxtlar-ni, toshqotgan hayvonlarni, tarixiy obidalarni va boshqa tabiatning ajoyib ob'ektlarini tushunamiz. Tabiat yodgorliklarini saqlash va muhofaza qilishning ilmiy, tarixiy, madaniy-estetik va vatanparvarlik ahamiyati katta.

O'zbekistonda mingga yaqin tabiat yodgorliklari mavjud. Lekin ularning ko'pchiligi hisobga olinmasligi oqibatida holati yomonlashib bormoqda. Shu sababli zudlik bilan har bir qishloq, rayon, viloyat hududida mavjud bo'lgan tabiiy yodgorliklarni nazorat ostiga olish zarurdir.

Tabiat yodgorliklari xususiyatlariga qarab geologiya, paleontologiya, landshaft, arxeologik va botanik yodgorliklarga bo'linishi mumkin.

Landshaft yodgorliklari juda ko'p bo'lib unga ajoyib qoyalar, sharsharalar, shovvalar, darralar, tanglar, qiziqarli jarlar va boshqalar kiradi. Landshaft yodgorliklariga Ilono'tti darasi, Arslonbobdagi katta sharshara, Surxondaryodagi Kalif -Sherobod marzasi, Katta va Kichik Chilan soyliqi, Oqtosh soyliqi, Sangzor darasi, Shovvachi va boshqalar kiradi.

6.3. Muhofaza etiladigan tabiiy hududlardan oqilona foydalanish bo'yicha xulosa va takliflar

Xulosa. Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar qator toifalarga ajratiladi, bulardan joyga xos tabiiy ekotizimlarni majmuali saqlash va kelajak avlodlarga etkazishda Davlat qo'riqxonalari va milliy tabiat bog'lari muhim o'rin egallaydi;

- qo'riqxonalar va milliy tabiat bog'lari tekisliklarda zonallik qonuniyatlari, tog'larda esda azonallik tamoyillari (balandlik mintaqalari) asosida joylashadi;

- O'zbekistondagi qo'riqxonalar asosan tog' va tekislik-to'qay qo'riqxonalari hisoblanadi.

- muhofaza etiladigan tabiiy hududlar joylarga xos etalon ekotizimlarni saqlashdan tashqari: ekologik, ijtimoiy, iqtisodiy, ilmiy-ma'rifiy, tarbiyaviy vazifalarni ham bajaradi;

- muhofaza etiladigan tabiiy hududlar, xususan, qo'riqxonalar va milliy tabiat bog'larida o'ziga yarasha turli ob'ektiv hamda sub'ektiv muammolar mavjud;

- qo'riqxonalar va milliy tabiat bog'lari noyob, yo'qolib ketish arafasidagi fauna va flora vakillarini saqlash bilan birga mahalliy aholini ish bilan ta'minlash borasida ham muhim rol o'ynaydi;

- milliy tabiat bog'lari hududida rekreatsiya faoliyatini rivojlanishi rekreatsiya-qishloq xo'jaligi; rekreatsiya-sanoat; rekreatsiya-transport; rekreatsiya-xizmat ko'rsatish sohaslarini rivojlanishiga ham turtki bo'ladi;

- mintaqalarda rekreatsiya va ekoturizmni rivojlantirishda ekotizimlar sig'imini hisobga olish muhim masala ekanligini unutmaslik lozim;

- milliy tabiat bog'larining rekreatsiya va ekoturizm imkoniyatlari juda boy va xilma-xil;

- muhofaza etiladigan tabiiy hududlar tabiatning rivojlanish qonuniyatlari, inson ta'sirida bo'ladigan o'zgarishlar yo'nalishini aniqlash va bashoratlashda muhim ilmiy maskan-laboratoriya hisoblanadi;

- muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning saqlanishi boshqa ekotizimlarning barqarorligini ta'minlaydi.

Takliflar. "Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar tog'risida"gi qonunni (3.12.2004) amalda qo'llanilishini to'liq ta'minlashga erishmoq lozim;

- O'zbekiston hududida o'ziga xos ekotizimlar, tabiat majmualari turli-tumanki, hozirda bularning barchasi noyob hisoblanadi. Shu bois muhofaza etiladigan tabiiy hududlar maydonini kengaytirish lozim (2.2. bo'limda loyihasi ilova qilingan darajada bo'lsa ham);

- muhofaza etiladigan tabiiy hududlarga baribir inson ta'siri ortib bormoqda. Masalan, Surxon davlat qo'riqxonasi Tojikiston allyumin zavodi ta'sirida bo'lsa, Chotqol qo'riqxonasi yoki Ugom-Chotqol milliy tabiat bog'i Chirchiq sanoat shahri ta'sirida ("ishqorli" yomg'irlar va h.k) ancha aziyat chekmoqda. Bularga batamom barham berishga erishmoq lozim;

- muhofaza etiladigan tabiiy hududlar, ularni boshqarish va ularga javobgarlik turli tashkilotlar zimmasida (masalan, Ekologiya va tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi, mahalliy hokimiyatlar va boshq.) bu jarayonni yagona egalik qiluvchi davlat muassasasi boshqargani maqsadga muvofiq;

- muhofaza etiladigan tabiiy hududlarda turli tashkilotlar uchun dam olish mintaqalari, dala hovli va boshqa maqsadlar uchun joy ajratishni tartibga solish muhim masala;

- qo'riqxonalar, milliy tabiat bog'larining O'zbekiston Respublikasi FANing tarmoq institutlari, oliy o'quv yurtlari bilan ilmiy- tadqiqot borasidagi birgalikdagi izlanishlarini kuchaytirish lozim;

- qo'riqxonalar, milliy tabiat bog'lari hodimlari, xususan ilmiy mutaxassislari tarkibini, miqdorini ko'rib chiqish va boyitish lozim, aksariyat joylarda hodimlar soni, tarkibi, ilmiy salohiyat darajasi talabga javob bermaydi;

- milliy tabiat bog'lari hududidagi rekreatsiya inshootlari, dala hovli va boshqalarni qurishda mahalliy sharoitlar hisobga olinishi lozim. Ayniqsa, dala hovli degani atrof-tabiiy muhitga – manzaraga uyg'un bo'lsa maqsadga muvofiq bo'lar edi. Hozirda baland tog' yonbag'rida bunyod etilgan temir-beton, sement g'ishtli, oq yaltiroq alyumin tunikali, bir necha qavatli dala hovlilar bog' tabiatini "buzmoqda". Shahardan hordiq chiqarish maqsadida kelgan rekreatantlar yoki sayyohlar huddi yana "uzoqdagi shaharga" kelib qolgandek his etadilar o'zlarini;

- milliy tabiat bog'lari hududida "yovvoyi dam oluvchilar", dorivor o'simliklar "shinavandalari" kabilarni faoliyatiga butunlay chek qo'yish lozim;

- milliy tabiat bog'lari hududida transport harakatlari cheklanishi (ayniqsa) lozim. Buning uchun milliy tabiat bog'ining kirish yoki chegarasida maxsus avtoulovlar to'xtash joyi bo'lib, u yog'iga maxsus transportlar, osma dor yo'llar yoki ekologik sof ulovlar xizmat ko'rsatishi lozim;

- milliy tabiat bog'larining tabiati mukammal tibbiy-sog'lomlashtirish jihatidan baholanilishi va shunga ko'ra ko'plab rekreatsiya mintaqalari va maskanlari bunyod etilishi lozim;

- milliy tabiat bog'lari hududida inson dam olishi, davolanishi va boshqa, maqsadlari uchun zarur, qulay barcha infratuzilmalarni (yo'l, transport, aloqa, ovqatlanish va h.k) rivojlantirish lozim. Bu o'z o'rnida xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish va yangi ishchi o'rinlari yaratilishida imkon yaratadi.

- milliy tabiat bog'larining o'ziga xos tabiati, manzarasi, qulay tabiiy sharoiti, mavjud rekreatsiya va ekoturizm imkoniyatlari reklamasini kuchaytirish lozim;

- milliy tabiat bog'larini saqlash va ulardan foydalanishda xorij mamlakatlari tajribasidan keng foydalanishni yo'lga qo'yish ijobiy natijalar berishiga ishonch hosil qilib, tajriba almashishni amalga oshirish maqsadga muvofiqdir;

- muhofaza etiladigan tabiiy hududlarni saqlash, ayrim toifalari (milliy tabiat bog'lari)da rekreatsiya va ekoturizmni rivojlantirish borasidagi moliyaviy harajatlar va homiylik faoliyatlarini kuchaytirish va rivojlantirishga erishmoq lozim;

- METH da yong'inni oldini olish chora-tadbirlarini kuchaytirish lozim;

- qo'riqxonalar, milliy tabiat bog'larining moddiy-texnik bazasini kuchaytirish (tezkor aloqa vositalari, transport, dala-ilmiy tadqiqot anjomlari va h.k) darkor.

Tayanch iboralar:

Litosfera, gidrosfera, atmosfera, geografik landshaft, umumiy, regional, tipologik, geotizim, geomajmua, tabiiy-hududiy majmua, barqarorlik, yondashuv, landshaft tuzilmasi, komponentlararo aloqa.

Nazorat uchun savollar:

1. "Landshaft" tushunchasini ta'riflang.
2. "Landshaft qobig'i" qanday tuzilishga ega?
3. Mutaxassislar landshaftni qanday tushuncha deb biladilar?
4. Landshaftdan foydalanilganda uning qanday xususiyatlarga e'tibor berish lozim?
5. Landshaftlarning barqarorligini qanday tushunasiz?
6. Landshaft inson uchun nimalarning manbai hisoblanadi?
7. Landshaftning jamiyat oldida qanday burchlari mavjud?
8. Geoekologik muammolarning vujudga kelishi landshaftlarda kechadigan qanday jarayonlar bilan bog'liq?
9. Tabiiy muhitni optimallashtirish qanday mezonlarga asoslanadi?
10. Landshaftlarni qanday muhofaza qilinadi?

IZOHLI LUG'AT

Aeratsiya – havoning biror muhitga (suv, tuproq va b.) tabiiy yoki an'iy yo'l bilan kirishi.

Aerazol – gazsimon muallaq holatda tarqalgan qattiq va suyuq arrachalardan iborat dispers tizim (tutun, tuman).

Akkumulyatsiya – cho'kindi to'planishi, oqar suv, muzlik, hamol va boshqa geologik kuchlar ta'sirida mineral va organik ho'kindilarning to'planish jarayoni.

Akvatoriya – suv yuzasi chegarasi.

Albedo – yuzaning quyosh nurini qaytaruvchanlik qobiliyatini tavsiflovchi ko'rsatkich.

Allyuvial tekislik – oqar suvlar oqiziqilarining chuqurroq joylarda ho'kib qolishidan vujudga kelgan tekislik.

Almashtirib ekish – tuproq unumdorligini oshirish uchun bir alaning o'zida ekinlarning muayyan tartib bilan almashtirib ekish.

Alp va subalp o'tloqlari – o'rmonlar mintaqasidan yuqorida, himiy qor va muzliklardan pastda bo'lgan baland tog' o'tloqlari.

Antropogen omil – Inson va uning faoliyati tomonidan tashkilotlarga, biogeotsenoz, landshaft, biosferaga ko'rsatiladigan ta'sir.

Areal – maydon (hudud): quruqlik va dengiz okeanlarning biror hududida va jarayonlar tarqalgan qismi.

Atrof-muhit muhofazasini boshqarish – atrof-muhitga antropogen faoliyat natijasida zararli ta'sirni chegaralaydigan hamda abiotik resurslardan oqilona foydalanib, ularni qayta tiklashni ta'minlaydigan me'yor va talablarning bajarilishini ta'minlash.

Atrof(insonni qamragan)-muhit – odamlarga va ularning ta'jaligiga birgalikda va bevosita ta'sir etuvchi abiotik, biotik va ijtimoiy muhitlar majmuasi.

Atrof-muhitga ko'rsatiladigan ta'sirning tavsifi – ta'sirning ta'lam turlari va omillari hamda ular uchun o'rnatilgan limit va me'yorlar qiymatlarini o'z ichiga olgan sifat va miqdor ko'rsatkichlari.

Atrof-muhitni nazorat qilish – inson va biota uchun eng muhim va asosiy bo'lgan atrof-muhit komponentlarining holati va ularning o'zgarishi ustidan nazorat qilish.

Atrof-muhitni optimallashtirish – atrof-muhitda xo'jalik ehtiyojlari uchun eng muqobil qulay tadbirlarni o'tkazish.

Atrof-muhit sharoitini yaxshilash (tiklash) – atrof-muhitning yuqoriroq energetik darajaga o'tishi, avtohton rivojlanish yoki inson faoliyati natijasida muhit sifatining yaxshilanishi.

Atrof-muhitga keltirilgan iqtisodiy zarar (talofat) – tabiatdan foydalanuvchining (*tabiiy manbalar* mulkdori, egasi, foydalanuvchisi, ijarachisi) moddiy boyliklari nobud bo'lishi, ko'zda tutilgan foydani qo'lga kiritma olmasligi, mulkiy talofatlarni qayta tiklash uchun majburiy chiqim qilishi tarzida shikast yetishiga olib keluvchi atrof-muhitga yetkazilgan zarar.

Atrof-muhitga keltirilgan zarar yoki ekologik zarar – atrof-muhitdagi antropogen faoliyat, atrof-muhitga ko'rsatilayotgan ta'sir, atrof-muhitning ifloslanishi, tabiiy resurslarning kamayib ketishi, ekotizimlarning buzilishi natijasida yuzaga kelgan va inson salomatligiga, moddiy boyliklarga aniq tahdid soluvchi salbiy o'zgarishlar.

Atrof-muhitni muhofaza qilish – tabiiy boyliklarni saqlash va ulardan unumli, oqilona foydalanishga asoslangan jamiyat va tabiat o'rtasidagi munosabatlarning uyg'unligini ta'minlashga qaratilgan davlat va jamiyat tomonidan olib boriladigan tadbirlar.

Atrof-muhitni nazorat qilish – inson va biota uchun eng muhim va asosiy bo'lgan atrof-muhit komponentlarining holati va ularning o'zgarishi ustidan nazorat qilish.

Atrof-muhitning ifloslanishi – tavsifi, joylashgan yeri yoki miqdoriga ko'ra atrof-muhit holatiga salbiy ta'sir qiladigan moddalarning atrof-muhitda mavjudligi.

Avtotrof – Quyosh energiyasi yoki amiak, vodorod sulfid va boshqa moddalarning oksidlanishi natijasida hosil bo'ladigan energiya hisobiga anorganik birikmalardan organik moddalar ishlab chiqaruvchi organizmlar.

Amintaqallik – mintaqalldan ko'ra mahalliy sharoit ta'siri kuchli bo'lgan landshaftlarning tarqalishi (masalan, qayir, qum landshaftlari – cho'llardan tashqaridagi va b.).

Belgilangan tartibdagi qo'riqsona – tabiiy majmua va biologik xilma-xillikni saqlab qolish uchun insonning maxsus aralashuvi zarur bo'lgan muhofaza qilinadigan hudud.

Betartib ta'sir – artof-muhitga bo'lgan umumiy ta'sirning bunga maxsus moslashtirilgan yo'llardan ("manbaning turg'un chiqish joyi") o'zgacha manbalar orqali sodir bo'ladigan qismi, masalan, ishlab chiqarish binolari yoki sanoat shahobchalari (umumlashgan holda) chiqindilarni tartiblanmagan joylashtirish va ko'mish joylari.

Biogen jarayonlar – tirik modda tomonidan vujudga keltirilib, u bilan bog'liq bo'lgan jarayonlar.

Biogen jinslar – asosan qirilib ketgan hayvonlar (zoogen), o'simliklar (fitogen) va ularning hayotiy faoliyati mahsulotlaridan tarkib topgan tog' jinslari.

Bioindikatorlar (yunoncha *bios* – hayot va lotincha *indico* – ko'rsataman, belgilayman) – ishtiroki, soni yoki rivojlanish xususiyatlari tabiiy jarayonlar, muhit sharoiti yoki antropogen o'zgarishlarning ko'rsatkichlari sifatida xizmat qila oladigan organizmlar.

Bioindikatsiya – yashash muhitining sifati yoki uning ayrim xususiyatlarini tabiiy sharoitda uning biotasi holati asosida baholash.

Biogeotsenologiya – biogeotsenozlarning tuzilishi va faoliyatini o'rganuvchi fan, biologiya (ekologiya) va geografiyaning tutashuvdagi ilmiy tarmoq.

Biologik ifloslanish – ekotizimga unga yot bo'lgan organism turlarining kiritilishi va ularning ko'payishi. Mikroorganizmlar bilan ifloslanishga bakteriologik yoki biologik ifloslanish ham deyiladi.

Biologik monitoring – ekologik monitoringning ifloslangan tabiiy muhitda tirik organizmlarning hayot kechirishini (reaksiyasini) kuzatadigan turi.

Biologik tiklash choralari – tuproq, suv va oqova suvlarga oqib ketgan neft mahsulotlari qoldiqlarini yo'qotish yoki ularni boshqa

ifloslantiruvchi moddalardan tozalash uchun tirik organizmlar, masalan, bakteriyalardan foydalanish.

Biologik xilma-xillik – umuman tirik moddalarning murakkabligi, o'z vazifalarini o'zi sozlash qobiliyati va ulardan har tomonlama foydalanish imkoniyatini aks ettiruvchi biologik obyektlarning farqlanadigan turlari yoki hodisalari soni. Genetik turlar, ekotizimlar xilma-xilligi mavjud.

Biom – Biosferaning o'simlikning asosiy turi yoki landshaftning biomi bir o'ziga xos xususiyati bilan tavsiflanadigan yirik mintaqaviy yoki subkontenental qismi.

Biomassa – faol tirik moddaning maydon yoki hajm birligiga nisbatan miqdori, massa birligida ifodalanadi.

Biosentrizm – tabiatni muhofaza qilishda jonli tabiatning manfaatlarini (inson tasavvuridagi) barcha narsadan ustun qo'yuvchi ilmiy yondashish.

Biota – organizmlarning tarqalish mintaqasi umumiyliги tufayli birlashib, tarixan shakllangan turkumi.

Biotashhis – muhit o'zgarishiga nisbatan o'ziga xos reaksiya munosabatlarga ega bo'lgan bioindikatorlar asosida muhit holati o'zgarishining sabab va omillarini aniqlash.

Biotestlash – tirik organizmlardan foydalanib atrof-muhit obyektlari sifatini baholash (asosan, laboratoriya sharoitida).

Biotsidlar – 1) tirik organizmlarni batamom yo'q qilish yoki ularga ziyon yetkazish xususiyatiga ega modda; 2) keng hududlarda barcha jonzodlarni ongli tarzda yo'q qilish.

Biyoqilg'i – yoqqanda energiya chiqaradigan (yog'och, torf, suv o'tlari...) yoki issiqlik bera oladigan organik chiqindilar (axlat, go'ng, qipiq).

Bitum – tarkiban xilma-xil bo'lgan uglevodorodli saqichsimon modda birikmalarining umumiy nomi.

Bog' – rekreatsiya maqsadida foydalaniladigan tabiiy yoki madaniylashtirilgan o'simlik turlari bilan qoplangan, maxsus yo'lkalari, tabiiy yoki sun'iy suv havzalari, maydonchalar bilan jihozlangan hudud.

Brakonyer – joriy qilingan ta'qiqlarni buzib hayvon, baliq ovi, o'rmon kesish bilan shug'ullanuvchi shaxs.

Bug'li gaz – yerdan chiqadigan infraqizil nurlanishni aks ettiradigan va shu tariqa atmosferada issiqlik to'planishiga yordam beradigan gaz (SO_2 , metan).

Cho'llashish – ekotizimlarning mahsuldorligini yo'qotish oqibatida foydalanishdan chiqishi, cho'llarning maydonini kengayishi.

Degazatsiya (lotincha *de* – bekor qilish va gaz) – 1) ifloslangan joy, transport vositalari, oziq-ovqat mahsulotlaridan ifloslantiruvchi moddalarni olib tashlash, neytrallashtirish; 2) suvda eritilgan gazlarni yo'qotish uchun suvni tozalash.

Degradatsiya – pasayish, yomonlashuv, buzilish.

Denudatsiya – tog' jinslarining yemirilishi va yemirilgan jinslarning suv, shamol, muz yordamida pastqam joylarga olib borib yotqizilish jarayoni.

Depopulyatsiya – aholi yoki hayvonlar sonining kamayishi.

Dezinfeksiya (fransuzcha, *des* – ...dan va lotincha, *insektum* – hasharot) – insonga zarar keltiruvchi hasharotlarni maxsus vositalar bilan qirish, ular esa (vositalar) o'z navbatida, ifloslantiruvchi moddalar sifatida yuzaga chiqishi mumkin.

Digressiya (inglizcha, *degression* – kamayish) – ekotizim vaziyatining tashqi (ekzogen) yoki ichki (endogen) sabablarga ko'ra yomonlashishi.

Distansion tadqiqot usuli – landshaft va unga ta'sir etuvchi omillarni kuzatish obyektidan uzoqda joylashgan vositalar yordamida tadqiqot qilish.

Drenaj – ortiqcha namlangan yerlarni suvni maxsus zovur va yerosti quvurlari – drenajlar yordamida boshqa joyga oqizish yo'li bilan quritish usuli.

Edafik – lot *Edaphos* – tuproq.

Ekobiznes – o'z ichiga quyidagi guruhlarini qamrab olgan iqtisodiyot sohasi: 1) ifloslanishning oldini olishni ta'minlaydigan korxonalar (maxsus uskunalar, ekologik toza avtomobillar, monitoring uchun asboblarni ishlab chiqarish); 2) tabiiy resurslarni tejaydigan

texnologiyalar bilan ishlovchi korxonalar (muqobil energiya, „ekologik xavfsiz“ markali mahsulot ishlab chiqarish, chiqindilarni resikling qilish); 3) atrof-muhitni obodonlashtirish ishlarini olib boruvchi korxonalar; 4) axborot sohasidagi ekobiznes, shu jumladan, ekologik ta'lim va tarbiya muassasalari hamda moliyalashtirish tashkilotlari.

Ekologik baho – jamiyat bilan atrof-muhit o'rtasidagi o'zaro ekvivalent almashuv o'lchami.

Ekologik boshqaruv – jamiyat taraqqiyotida ekologik strategiyasini amalga tadbiiq qiluvchi faoliyat.

Ekologik dastur – tabiatdan foydalanishni boshqarish mexanizm va vositalarini taraqqiy ettirishga qaratilgan harakatlarni izchil ravishda olib borish; ekologik strategiya va siyosatni shakllantirish va asoslab berish har qanday ekologik dasturning tarkibiy qismidir.

Ekologik falokat – ishlab chiqarish va transportda amaldagi texnologik tartib va qoidalarda qayd etilmagan hamda atrof-muhitga ko'rsatilayotgan ta'sirning keskin oshib ketishiga sababchi bo'ladigan vaziyat.

Ekologik halokat – atrof-muhitda nomunosib holatning vujudga kelishi; xususiy parametrlarning yoki tashqi o'zgaruvchan ko'rsatkichlarning keskin nomuvozanatli va nostatsionar o'zgarishi natijasida tabiatdagi barqarorlikning yo'qotilishi, atrof-muhitda noturg'un holatning vujudga kelishi.

Ekologik inqiroz – inson faoliyati yoki tabiiy omillar ta'siri ostida atrof-muhit holatining turg'un, nisbatan asta-sekin, qaytarish mumkin bo'lgan yoki qaytarish mumkin bo'lmagan ravishda yomonlashuvi.

Ekologik madaniyat – atrof-muhitdan tabiatning rivojlanish qonuniyatlarini anglab yetgan hamda inson faoliyati yaqin va uzoq kelajakdagi oqibatlarini inobatga olgan holda foydalanish.

Ekologik me'yorlash – insoning tabiatni muhofaza qilish va undan oqilona foydalanishga yo'naltirilgan ilmiy va huquqiy faoliyati. Ekologik me'yorlashning maqsadi – ekotizimga bo'lgan antropogen ta'sirning ekotizimning normal faoliyatini ta'minlovchi ekologik reglament va me'yorlarini ishlab chiqishdir.

Ekologik nizo – ma'lum hududda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish maqsad va vositalarining tabiatning o'zini-o'zi tiklash qobiliyatlari bilan o'zaro nomutansibliigi.

Ekologik sertifikatlashtirish – ishlab chiqarilgan mahsulot tavsiflari atrof-muhit muhofazasi sohasidagi standartlarga mosligini tasdiqlash jarayoni.

Ekologik siyosat – atrof-muhitni muhofaza qilish faoliyatining tamoyillari va maqsadlari, shuningdek, bunday maqsadlarga erishishning umumiy usullari va mexanizmlari tizimi yoki tabiat muhofazasi va ekologik muammolarni davlat tomonidan amaliy yechish tadbirlarni majmuasi.

Ekologik talablar – ekologik toza ishlab chiqarishni yaratish va rivojlantirish maqsadlarida ishlab chiqariladigan mahsulot, uni ishlab chiqaradigan texnologiyalar, umuman, hayot tarziga qo'yiladigan ma'lum shart va chegaralar yig'indisi.

Ekologik toza mahsulot – tegishli ekologik sertifikat talablariga to'liq javob beradigan mahsulot.

Ekologiya (yunoncha, *oikos* – uy, joy va *logos* – ta'limot, so'z) – E.Gekkelning ta'riflashicha, biologiyaning organizmlar bilan muhitning o'zaro munosabatlarini o'rganuvchi bir bo'limi. Ekologiya barcha tirik organizmlar va muhitni hayot uchun qulay qiladigan barcha jarayonlarni o'rganadi.

Emissiya – atrof-muhitga gazsimon chiqindilar va issiqlikning chiqarilishi.

Endemik – faqat aynan shu mintaqada yashovchi biologik tur.

Epifitlar – o'zga o'simliklarda joylashadigan, lekin tekinxo'r bo'lmagan o'simliklar.

Eroziya – tog' jinslari va tuproqlarning oqar suvlar yuvib, oqizib yoki shamol uchirib ketishi.

Etologik belgilar – hayvonlarning xulqiga oid belgilar.

Evolyutsiya – mavjudotlardagi takrorlanmas o'zgarish jarayoni.

Falokatli ta'sir – atrof-muhitga bo'lgan ta'sirning tasodifan vujudga keladigan kismi.

Fauna – muayyan hududda yashayotgan barcha hayvon turlarning evolyusiyasi jarayonida tarixan shakllangan majmuasi – hayvonot olami.

Favqulotda ekologik vaziyat – odamlar qurbon bo'lishi ular salomatligi yoki atrof-muhit holatiga sezilarli zarar yetishiga sabab bo'ladigan muayyan hududda vujudga kelgan vaziyat.

Firn – muz donachalaridan iborat zichlashgan havorang qor, u qor bilan muz oralig' idagi bosqich.

Flora – muayyan hududni egallagan o'simlik turlarining tarixan tarkib topgan va rivojlanib kelayotgan guruhi – o'simlik dunyosi yoki o'simliklar qoplami

Galofidlar – sho'r tuproqlarda yashashga moslashgan o'simliklar.

Gemerofob – insonning atrof-muhitga o'tkazayotgan ta'siri tufayli yo'q bo'lib ketayotgan (yo'q bo'lib ketgan), madaniy o'simliklardan chetlanuvchi tirik organizmlar.

Genezis – rivojlanishga tegishli jarayon; paydo bo'lish.

Genofond – makon va zamonda turli biologik obyekt va hodisalarning xilma-xilligi.

Geoekologiya – ekologiyaning yuqori bosqichidagi ekotizimlarni, xususan biosferani ham tadqiq etuvchi bo'limi (landshaftlar ekologiyasi).

Geojftlik (geopara) – o'zaro ta'sirdagi qo'shni tabiiy majmualar.

Geotizm – o'zaro munosabat va aloqada bo'lgan hamda muayyan mushtaraklik va birlikni tashkil qiluvchi geografik qobiqning elementlar to'plami.

Geteratroflar – tayyor organik moddalar bilan oziqlanuvchi, murakkab birikmalardan foydalanib, ularni bir shakldan ikkinchi shaklga aylantiruvchi va parchalovchi mikroorganizmlar, hayvonlar, ba'zi o'simlik va zamburug'lar.

Glyatsial – nival mintaqqa tog'lardagi doimiy sovuq qor va muz bilan qoplangan yuqori mintaqqa.

Gidrogalamorf – nam va sho'rxok sharoitga moslashish.

Globalashuv – sayyora miqyosida geografik jarayonlar va ularning oqibatlarini tahlili.

Gomeostaz – tabiiy tizim (organizm)ning uning asosiy tuzilmalarining, modda – energetik tarkibining muttasil tiklanib turishi va komponentlarning doimiy vazifaviy o‘z-o‘zini tartiblash bilan bir me‘yorni tutib turuvchi ichki tadrijiy muvozanat holati

Gumid iqlim – parlanishga nisbatan atmosferadan ko‘p yog‘in tushuvchi nam iqlimli hududlar.

Gumus – tuproqdagi to‘qimali tuzilishini yo‘qotmagan, lekin tirik organizmlar va ularning qoldiqlari tarkibiga kirmaydigan barcha organik birikmalar yig‘indisi.

Hududiy ekologik infratuzilma (lotincha, *infra* – tagida va *struktura* – tuzilish) – davlat organlari, muassasalar, korxonalar, inshootlar, texnologik tizim, texnik vositalar majmuasi hamda atrof-muhit sifati saqlanishi va yaxshilanishini ta‘minlovchi alohida muhofaza qilinadigan va reaksiyaviy hududlar majmuasi.

Ierarxiya – hodisalarning ahamiyatiga ko‘ra yuqoridan quyisi tomon tartib bilan tashkil topgan tizimi.

Ifloslanish – suv, havo va tuproqqa keyinchalik foydalanish uchun yaroqsiz holga keltiradigan konsentratsiyada mikroorganizmlar, kimyo moddalari, zaharlovchi moddalar, chiqindilar yoki oqova suvlarni qo‘shish.

Ifloslanish darajasi – muhitdagi ifloslantiruvchi moddalar miqdorining mutlaq yoki nisbiy qiymati.

Ifloslanishning ko‘chma manbai – turg‘un bo‘lmagan har qanday ifloslanish manbai (avtomobil, mototsikl, samalyot va h.k.).

Immigratsiya (lotincha, *immigrate* – ko‘chib kirmoq) – ekologiyada tirik organizmlarning ilgari ular yashamagan joylarga tabiiy ravishda kirib kelishi va joylashishi. Xo‘jalik yoki ekologiya nuqtai nazaridan ziyon keltiruvchi turlar immigratsiyasi nojoiz bo‘lib, ayrim hollarda unga qarshi maxsus choralar ko‘rish zarur bo‘ladi.

Impakt monitoring (inglizcha, *impact* – zarba beruvchi) – tabiiy muhit holati uchun ayniqsa, xavfli mintaqa va nuqtalardagi monitoring. Impakt monitoring, odatda, serqamrovligi bilan ajralib turadi.

Irrigatsiya-sug‘orish – qishloq xo‘jalik yerlarini sun‘iy sug‘orish, u tuproq melioratsiyasi turlaridan biri.

Ixotazorlar – dalalarni garmseldan, shamol eroziyasidan, cho'llarni qor va qum boshidan saqlash va boshqa maqsadlarda bunyod etilgan daraxtzorlar.

Kalsefidlar – ohakka boy, karbonatli tuproqlarni afzal ko'radigan o'simliklar.

Karyer – ochiq usulda ma'danlar qazib olinadigan konlar.

Keskin holat – ekologik tizimning barqarorlik chegarasidagi holati.

Landshaft – o'zaro ta'sir etuvchi tabiat yoki tabiiy va antropogen komponentlardan hamda pastroq taksonomik tabaqali majmualardan tashkil topgan tabiiy hududiy majmua.

Landshaft invarianti – landshaft har qanday ta'sirlar oqibatida ham mazkur landshaft turiga xos va o'zgarmas xususiyatlarining jami.

Landshaftning ifloslanishi – u yoki bu moddalar yoki energiya konsentratsiyasining tabiiy darajasidan oshishi, shuningdek, landshaftga unga yot bo'lgan moddalar, organizmlar va energiya manbalarining antropogen yoki tabiiy (vulqonlar, moddalarning tabiiy migratsiyasi) omillar ta'sirida olib kiritilishi.

Lokal (mahalliy) ifloslanish – atrof-muhitning uzoq masofalarga tarqalmagan, ifloslantirish manbalari yaqinidagi ifloslanishi. Lokal ifloslanish yig'indisi mintaqaviy ifloslanishni shakllantirishi mumkin.

Melioratsiya – qishloq xo'jalikda foydalaniladigan yerlarning holatini yaxshilash uchun amalga oshiriladigan agrotexnik va gidrotexnik tadbirlar.

Modernizatsiya – ma'lum, nisbatan uzoqroq vaqt mobaynida sanoatlashgan jamiyatga vaqt mobaynida sanoatlashgan jamiyatga majmuali islohotlar yo'li bilan o'tishning tub o'zgarishlar konsepsiyasi.

Muhandislik ekologiyasi – sanoat ekologiyasining atrof-muhitga ko'rsatilayotgan ta'sirini muvofiqlashtirish, shu jumladan, oqova suvlarni va chiqib ketayotgan gazlarni tozalash, chiqindilarni resikllashtirish, rekuperatsiyalash, tartibli joylashtirish va chiqarib tashlashning texnik va texnologik usularini ishlab chiqish va amalda qo'llash bilan bog'liq qismi.

Muhit deterioratsiyasi (lotincha. *deterior* – eng yomon) – atrof-muhitning antropogen omillar taʼsirida yomonlashishi.

Qatʼiy barqarorlik – ekotizimning qisqa muddat ichida oʻzini tiklab olish qobiliyati.

Qoʻriq (boʻz) yer – ekin ekishga yaroqli, ammo turli sabablarga koʻra oʻzlashtirilmagan yer.

Region – (nemischa – die Region); rayon (frans – rayon) – sinonimlar; yoki region (lotincha oʻlka) – yirik hududiy birlik, odatda rayonga nisbatan kattaroq.

Rekreatsiya – dam olish, boʻsh vaqtdan foydalanishning barcha shakllari.

Rekultivatsiya – xoʻjalik faoliyatida yaroqsiz holga kelgan yerlarni tuzatib, obod etib, turli maqsadlarda foydalanish.

Relikt – ilgari keng hududlarda tarqalib, hozir kichik maydonda qolgan yoki asosiy arealidan ajralgan oʻsimlik va hayvonlar turi.

Reptiliya – suvda va quruqlikda yashovchi hayvonlar.

Sertifikatlashtirish – monitoring oʻtkazilganda korxonalar tomonidan qoʻllaniladigan uskunalar va choralar muayyan standartga muvofiqligini baholash jarayoni va tadbirlari.

Standart – meʼyoriy-texnik hujjat. Keng maʼnoda oʻxshash obyektlarni ular bilan solishtirish uchun qabul qilingan andozalar, etalonlar, modellar.

Strategiya – muayyan maqsadlarga erishish yoʻllarini belgilaydigan aql faoliyati va rejalashtirish jarayoni natijasi.

Tabiatni muhofaza qilish Jahon strategiyasi – YuNEP koʻmagida Tabiat va tabiiy resurslarni muhofaza qilish xalqaro ittifoqi (TMXI) tomonidan 1980- yilda ishlab chiqilgan xalqaro hujjat boʻlib, u insoniyatning biosfera, ekotizimlar va turlardan hozirgi avlodga barqaror foyda keltirishi bilan birga, oʻz salohiyatini asrab qolish, kelasi avlodlarning ehtiyoj va intilishlariga muvofiq ravishda foydalanishni boshqarishga yoʻnaltirilgan.

Terrikon – konlardan chiqarib tashlangan keraksiz (boʻsh) jinslardan hosil boʻlgan konussimon tepa – uyumlar.

Trafik (ozuqa) zanjir – ozuqa-iste'molchi munosabatlari orqali bir-biri bilan bog'liq bo'lgan turlar guruhlar.

Transpiratsiya – o'simliklarning yerusti organlari orqali suvni bug'latishi.

Tuproqning ikkilamchi sho'rlanishi – tuzlarning minerallashgan sug'orish suvlari yoki yerosti suvlari bilan olib kiritilib tuproqda yig'ilishi.

Umumjaxon tabiat xaritasi – BMT Bosh Assabliyasi tomonidan 1982 yilda qabul qilingan xujjat bo'lib, unda asosiy tabiiy jarayonlar nisbatan o'zgarmas holda qolishi, hayotning barcha shakllariga esa yashash imkoniyati ta'minlanishi kerakligi qayd etilgan.

Voha – chala cho'l va cho'llarda inson tomonidan suv keltirilib (chiqarilib) obod qilingan va aholi yashaydigan joy (hudud).

Yer tuzish ishlari – yerdan foydalanish munosabatlarini tartibga solish hamda yerdan ishlab chiqarish vositasi sifatida oqilona foydalanishga qaratilgan davlat tadbirlari tizimi.

Yerning buzilishi – foydali qazilmalarni qazib olish, geologiya-qidiruv ishlarini olib borish, qurilish va boshqa shunga o'xshash ishlarni amalga oshirish natijasida tuproq qatlaminig, uning suv va gidrogeologik rejimlarining buzilishi, texnogen relyefning paydo bo'lishi va boshqa salbiy oqibatlariga olib keladigan jarayonlar.

Zararli modda – inson salomatligiga va yashaydigan muhitga xavf tug'diradigan har qanday modda.

„Zohiriy“ ifloslanish mintaqasi – atrof-muhitga ta'sir qiluvchi manbalar, chiqindilar joylashtirilgan, ko'milgan yoki tabiiy resurslar nooqilona foydalanilgan joylarga tutashgan, atrof-muhiti sabiy tomonga o'zgarganligini kuzatish va baholash uchun qimmatga tushadigan monitoring vositalarini talab qilmaydigan hududlar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

I. O'zbekiston Respublikasi qonunlari

1. Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida. 9.12.1992.
2. O'simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida. 26.12.1997.
3. Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida. 26.12.1997.
4. O'rmon to'g'risida. 14.04.1999.
5. Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to'g'risida. 3.12.2004.
6. Me'yoriy-huquqiy aktlar to'g'risida. 14.12.2000.

II. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qarorlari

7. O'zbekiston Respublikasi "Qizil kitob"i to'g'risida. 9.03.1992.
8. Biologik xilma-xillikni saqlab qolish bo'yicha O'zR milliy harakatlar rejasi va strategiyasi to'g'risida. 1.04.1998.
9. Respublika o'rmonlarini himoya qilish bo'yicha ba'zi me'yoriy hujjatlarni tasdiqlash to'g'risida. 21.11.199.
10. Chimyon-Chorvoq mintaqasi tabiiy boyliklarini saqlash va o'zlashtirishda majmual va tizimli yondoshuvni ta'minlash tadbirlari to'g'risida. 10.03.2000.
11. Ugom-Chotqol Davlat milliy tabiat bog'i to'g'risidagi Nizomni tasdiqlash to'g'risida. 22.06.2001.

III. Monografiyalar

12. Джумаев Т. Горы Узбекистана. –Т.: Мехнат, 1989.
13. Реймерс Н.Ф., Штильмарк Ф.Р. Особо охраняемые природные территории. М.: Мысль, 1978.

IV. Darsliklar va o'quv qo'llanmalar

14. Baratov P. O'zbekiston tabiiy geografiyasi. T.: O'qituvchi 1996.
15. Жохов П.И. и др. Зеленные зоны и лесопарки. М., 1992.
16. Zokirov Sh.S., Boymitzayev K.M. Landshaftshunoslik asoslari. Namangan, NamDU, 2009, 96-b.

17. Коробкин В.И. Передельский Л.В. Экология. Р-н/ Д: Феникс, 2007.
18. Маринченко А.В. Экология М.: Дашков и К⁰, 2006.
19. Rafiqov A.A., Abirqulov Q.N., Xojimatov A.N. Ekologiya. –T.: Yozuvchilar uyushmasi, 2004.
20. Тухлиев Н. Экологический туризм: сущность, тенденции и стратегия развития. –Т.: УзМЕ, 2006.
21. Соф В.А., Аширов С.А. Западный Тянь-Шан: путешествие к истокам. –Т.: ПАТЕНТ-ПРЕСС, 2004.
22. Xodjimatov A.N., Alimqulov N.R., Xolmurodov Sh.A., Djuraev M.E. Ekologiya va tabiatni muhofaza qilish. T. "Innovatsion rivojlanish nashriyoti-matbaa uyi", 2020. 228 b.

V. Ilmiy maqolalar

23. Abdug'aniev I., Abdug'aniev O. Landshaftlarni optimallashtirish va ularni muhim xususiyatlarini saqlab qolishda alohida muhofaza qilinadigan tabiiy hududlar tizimining ahamiyati // O'zGJ Axboroti, 2003, 23-jild, 57-58- b.
24. Зокиров Ш.С. и др. Об основах ландшафтов Угам – Чаткальского государственного природного национального парка // Изв. Го Уз, т. 16, 1990, с. 8-10.
25. Лим В., Ан Э. Сурханский Государственный заповедник // Экологический вестник, №4, 2005, с.38-45.

VI. Ilmiy-amaliy anjumanlar to'plamlari materiallari

26. Abdug'aniev O.I. va boshq. Farg'ona viloyatida alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar: hozirgi ahvoli va kelajagi // Geografiya va tabiiy resurslardan foydalanish. –T.: Universitet, 2001, 31-33-b.
27. Boltaev M. va boshq. Toshkent viloyati tog'li hududlarida rekreatsiya resurslarining joylashishi // Tog' va tog'oldi hududlaridan foydalanishining geografik asoslari. –T.: Universitet, 2002, 114-115-b.
28. Usmonov M.R. Turizmning ekologik jihatlari // Geografiya va tabiiy resurslardan foydalanish. –T.: 2001, 106-108-b.

29. Usmonov M.R. O'zbekistonda turistik resurslardan foydalanish muammolari. // Geografiyaning dolzarb muammolari. Samarqand, 2006, 61-62-b.
30. Xayrullaev S. Parkent tumani yer osti suvlarining rekreasion imkoniyatlari. // Geografiya fanining dolzarb nazariy va amaliy masalalari. –T.: 2006, 98-99-b.
31. Xayrullaev S. Parkent tumani iqlimining rekreasion xossalari. // Geografiya fanining dolzarb nazariy va amaliy masalalari. –T.: 2006, 164-165-b.
32. Xodjimatov A.N. va b. Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar: qonun va amaliyot // O'zbekistonda geografiyaning dolzarb muammolari. Samarqand, 2009, 25-27 b.
33. O'zbekiston Respublikasida atrof tabiiy muhit va tabiiy resurslardan foydalanishning holati to'g'risida milliy ma'ruza. T.: Chinor ENK, 2002, 2006, 2008.

XODJIMATOV A.N., KARSHIBAEVA L.Q.,
MADRAXIMOVA Z.N., SATTAROV S.M., ZIKIROV I.Ya.

MUHOFAZA ETILADIGAN TABIY HUDUDLAR

(darslik)

Bosishga ruxsat etildi. 21.12.2021 y.

Qog'oz bichimi 60x84 1/16. Times New Roman
garniturasida terildi.

Ofset uslubida oq qog'ozda chop etildi.

Nashriyot hisob tabog'i 8.5. Adadi 100. Buyurtma № 125

Bahosi kelishuv asosida

Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika
universitetining bosmaxonasida chop etildi.

Manzil: Toshkent shahar Chilonzor tumani,

Bunyodkor ko'chasi 27 uy.

